

निवर्तयामासवसवीपितृत्वात्मनः क तद्विषयत्वं क च पुण्यलक्षणा ।  
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी श्मशानशूलस्य नै यूपसत्क्रिया ॥७३॥

निवर्तयेति ॥ अस्मादसदीप्तितादनिष्टमनोरथान्यनो निवर्तय निवारय । सा  
युक्तोक्ता विधा प्रकारी यस्य तथोक्तः । अमङ्गलशील इत्यर्थः । क । मङ्गलान्तरवि-  
त्यर्थः । पुण्यलक्षणा श्मशानभाग्यचिह्ना त्वं च क । अतो न तवायमर्थ इत्यर्थः ।  
तथाहि । साधुजनेन ॥ “ साधुवर्धुर्विके चारी सज्जने चाभिषेयवत् ” इति विश्वः ॥  
श्मशानशूलस्य श्मशानभूमिनिस्वानस्य बध्यशर्जोर्वादकी वेदोक्ता यूपो नाम पशु-  
बन्धनसाधनभूतः संस्कृतदार्कावशेषस्तस्य सत्क्रिया प्रोक्षणाभ्युक्षणादिसंस्कारो  
यूपसत्क्रिया नापेक्ष्यते नेप्यते । यथा श्मशानशूले यूपसत्क्रिया न क्रियते तथा  
तमपि तस्यै न घटस्य इति सात्पर्यार्थः ॥

इति द्विजातौ प्रातःकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।

विकुञ्चितभूलतमाहिते तथा विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥७४॥

इतीति ॥ इत्येवंप्रकारेण द्विभानौ द्विजे प्रतिकूलवादिनि सति प्रवेपमानेन  
चक्षुषेनाधरेणाधरोष्ठेन लक्ष्योऽनुमेयः कोपः क्रोधो यस्यास्तथोक्तया तथा पार्व-  
त्पोषान्तलोहिते प्रान्तरक्ते विलोचने विकुञ्चिते कुटिलिते भ्रूलते यस्मिन्लक्षणा ।  
सभूयङ्गमित्यर्थः । तिर्यक्साच्याहिते निहिते । अनादरात्तिर्यगेक्ष्यतेत्यर्थः ॥

उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्ति नूनं यत एवमात्थ माम् ।

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विपन्ति मन्दाभरितं महात्मनाम् ॥

उवाचेति ॥ अथैनं ब्रह्मचारिणमुवाच च । किमिति । परमार्थतस्तच्चतो  
हरं न वेत्ति न जानामि नूनम् । कुतः । यतो मामेवमुक्तया रीसात्थ ब्रवीषि ॥  
“ बुधः पञ्चानामादितः— ” इति रूपमिदं ॥ अज्ञानादेवायं शिवद्वेषस्तवेत्या-  
शयेनाह—मन्दा मूढाः ॥ “ मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः ” इत्यमरः ॥ लोकसा-  
मान्यमितरजनसाधारणं न भवतीत्यलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं दुर्बोधकारणकं  
महात्मनां चरितं द्विपन्ति हेत्वपरिज्ञानादूपयन्ति । विद्वांसस्तु कोऽप्यत्र हेतुर-  
स्तीति बहु मन्यन्ते इत्यर्थः ॥

संपत्ति “ अमङ्गलाभ्यासरतिम् ” ( ५ । ५५ ) इत्याद्युक्तं दूषणजातं “ विषय ”  
इत्यादिभिः पङ्क्तिः श्लोकैः परिहर्तुमारभते—

विषयप्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेध्यते श्रुतिसमुत्सुकेन वा ।

जगच्छरण्यस्य निराश्रयः सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ७५

**विषदिति ॥** विषत्वंतीकारपरेण । अनर्बपरिहारार्थिनेत्वर्थः ॥ “उपसर्गस्य घञ्जन्तुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः ॥ भृतिसङ्घात्सुकेनैश्वर्यकामेन वा भङ्गलं तन्वया-  
स्यादिकं निषेध्यते । शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः ॥ “तत्र साधुः” इति य-  
त्प्रत्ययः ॥ “शरणं घृहरक्षित्रोः” इत्यमरः ॥ जगतः शरण्यस्तस्य जगन्शरण्यस्य  
निराश्रितो निरभिलाषस्य सतः शिवस्य ॥ “आशीरुगर्दप्रायां विप्रवाक्याभि-  
लाषयोः” इति शाश्वतः ॥ आशया तृष्णयोपहता दुःखितात्मवृत्तिरन्तःकरणवृत्ति-  
र्येषां तैरेभिर्मङ्गलैः किम् । वृथेत्यर्थः ॥ पूर्वं मङ्गलमन्येकवचनस्य जासभिप्रायत्वा-  
देभिरिति बहुवचनेन परामर्शो न विरुध्यते । इष्टावाप्त्यनिष्टपरिहारार्थिनो हि म-  
ङ्गलाचारनिर्वन्धः । तदुभयार्थमनृष्टस्य तु यथाकथंचिदाप्ताम् । को दाप इत्यर्थः ।  
एतेन “अमङ्गलाभ्यामर्गतिम्” ( ७ । ६२ ) इत्युक्तं प्रत्युक्तम् ॥

**अकिंचनः सन्प्रभवः स संपदां त्रिलोकनाथः पितृसन्नगोचरः ।**

**स भीमरूपः शिव इत्सुदीर्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ७७**

अकिंचनेति ॥ स इयः । न विद्यते किंचन द्रव्यं यस्य सोऽकिंचनो दरिद्रः  
सन् । संपदां प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । पितृसन्नगोचरः स्वशानाश्रयः  
सन् । त्रयाणां लोकानां नाथः ॥ “तद्भितार्थ-” इत्यादिनां तत्प्रपदममासः ॥ स  
देवो भीमरूपो भयंकगकारः मनः । शिवः मौम्यरूप इत्सुदीर्यते उच्यते । अतः पि-  
नाकिनो हस्य यथाभूतऽर्थो यथार्थस्त्वस्य भावो याथार्थ्यं तत्त्वं तस्य विदो न  
सन्ति । लोकोत्तरमाहङ्गां निलंपस्य यथा कथंचिदवस्थानं न दापायेति भावः ।  
एतेन “अवस्तुनिर्वन्धपरं” ( ७ । ६६ ) इति परिहृतं वेदितव्यम् ॥

देवस्य लौकिकमलौकिकं च प्रमाधनं नास्तीत्याशयेनाह—

**विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।**

**कपालि वा स्यादंधवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥**

**विभूषणेति ॥** विश्वं मूर्तिर्यस्याति विभूषणं तस्मिन् शिवस्य वपुः शरीरं भू-  
षणैरुद्भासत इति भूषणोद्भासि स्यात् । पिनद्धभोग्यामुक्तभुजंगमं वा स्यात् ॥ पि-  
नद्धेति नक्षत्रेणपिपूर्वान्कर्मणि क्तः । “वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्यांरूपसर्गयोः” इत्य-  
कारलोपः ॥ गजाजिनालम्बि स्यात् । अथवा दुकूलधारि स्यात् । कपालमस्या-  
स्तीति कपालि ब्रह्मशिरःकपालशेखरं वा स्यात् । इन्दुशेखरं वा स्यात् । नाव-  
धार्यते न निर्धार्यते । सर्वं संभवतीत्यर्थः । एतेन “त्वमेव तावत्” ( ५ । ६७ )  
इति श्लोकोक्तं प्रत्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥

“अधुना कथं किञ्च परं वद” (५।३९) इति श्लोकोक्तं प्रत्याह—

तद्वत्संलग्नीमवाप्य कल्पते ध्रुवं चित्ताभस्मरजो विशुद्धये ।

तथाहि नृत्याभिनयक्रियाश्रुतं विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसात् ॥

नदिति ॥ तस्य शिवस्याङ्गं तस्य संमर्गमवाप्यामाद्य चित्ताभस्मैव रजो वि-  
शुद्धये कल्पते । अलं पर्याप्नोतीत्यर्थः ॥ अलमर्थयोगाद् “नमःस्वस्तिस्वाहा—”  
इत्यादिना चतुर्थी ॥ ध्रुवं शोधकम्बुम् । प्रमाणमिदमित्यर्थः । प्रमाणमेवाह—  
तथाहि । प्रमित्यर्थेनेत्यर्थः । नृत्यं नाण्ड्ये योऽभिनयोऽर्थव्यञ्जकचेष्टाविशेषः स  
एव क्रिया तथा निर्मात्तेन च्युतं र्जाततम । चित्ताभस्मरज इति शेषः ॥ अम्बरीक-  
मां देवानां मौलिभिर्विलिप्यते ध्रियते । अधुदं चेन्मथमिन्द्रादिभिर्ध्रियेतेत्यर्था-  
पत्तिरनुमानं वा प्रमाणमित्यर्थः ॥

यदुक्तम् “दिग्गम्बर्त्तेन निवेदिनं वसु” (५।३७) “इयं च तेऽन्या पु-  
स्तो विडम्बना” (५।३७) इत्यादि च तत्रोक्तम्माह—

असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नदिग्धारणवाहनो वृषा ।

करोति पादावुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाकुली ॥८०॥

असंपद इति ॥ प्रभिन्नो मदस्त्रावी दिग्धारणो दिग्गजो वाहनं यस्य सः ।  
पेरावनेनोद इत्यर्थः । वृषा देवेन्द्रोऽसंपदो दिग्द्रिस्तस्य वृषेण गच्छतो वृषभाकृतस्य  
तस्मैश्वरस्य पादौ र्मालिना मुकुटेनोपगम्य । प्रणम्येत्यर्थः । विनिद्राणां विक्रि-  
तानां मन्दाराणां कल्पतरुमुमानां रजोभिः परागैररुणा अङ्गलया ययोस्तां  
तथांकी करोति । दिग्गजारीहिणामिन्द्रादीनामपि वन्यसेन्दुर्माहः किं संपदा  
वृषारोहणे वा को दोष इत्यर्थः ॥

यदुक्तम् “अलक्ष्यजन्मता” (५।३२) इति तत्रोत्तरमाह—

विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।

यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ८१

विवक्षतेति ॥ च्युतात्मना नष्टसभावेनातएव दोषं दूषणं विवक्षता वक्तुमिच्छ-  
तापि त्वयेशं प्रत्येकम् “अलक्ष्यजन्मता” इत्येतदेकम् । वच इत्यर्थः । साधु भाषितं  
सम्प्रश्रुतम् । कुतः । यमीश्वरमात्मभुवोऽपि ब्रह्मणोऽपि ॥ “ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः”  
इत्यमरः ॥ कारणमामनन्त्यादाहरन्ति । विद्वांस इति शेषः ॥ “शास्त्राध्यासाज्जा-  
दाण—” इत्यादिना मनादेशः ॥ स ईश्वरः कथं लक्ष्यप्रभवो लक्ष्यवन्मा  
भविष्यति । अनादिनिधनस्य भगवतः कारणशङ्काकलङ्घनं नान्विध्यत इत्यर्थः ॥

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।

ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥८९॥

अलमिति ॥ अथवा विवादेन कलहेनालम् । तथा यथा येन प्रकारेण स ईश्वरः श्रुतोऽशेषं कात्स्न्येन तथाविधस्तावत्प्रकार एवास्तु । मम मनस्त्ववेश्वरे भावः शृङ्गार एकोऽद्वितीयो रम आस्वाद्यो यस्य तत्तथा स्थितम् । तथाहि । कामवृत्तिः सेच्छाव्यवहारी वचनीयमस्थानमज्ञापवादं नेक्षते न विचारयति । न हि सेच्छासंचारिणो लोकापवादाद्भिभ्यतीति भावः ॥

निवार्यतामालि किमप्ययं बटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।

न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥

निवार्यतामिति ॥ हे आलि मखि ॥ “ आलिः मखी वयस्या च ” इत्यमरः ॥ स्फुरितोत्तराधरः स्फुरणभूयिष्ठोऽयं बटुमणिवक्त्रः पुनः किमपि विवक्षुर्वन्कुमिच्छुः ॥ बटुः सनन्तादुपत्ययः ॥ निवार्यताम् ॥ तर्हि वक्तुमेव कथं न दासीत्याह—तथाहि । यो महतः पूज्यानपभाषतेऽपवादति न केवलं स पापभाग्भवति । किंतु तस्मादपभाषमाणान्पुरुषाद्यः शृणोति सोऽपि पापभाक् । भवतीति शेषः ॥ अत्र स्मृतिः—“ गुणैः प्राप्तः परीवादो न श्रौतव्यः कथंचन । कर्णो तत्र पिधानव्यां गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ” इति ॥

संभति गन्तव्यपक्षमाश्रयते—

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।

स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥९०॥

इत इति ॥ अथवेतोऽन्यत्र गमिष्यामीति वादिनी वदन्ती स्तनाभ्यां विन्नवल्कला रयवशान्कुचसंस्तनीरा बाला पार्वती चचाल । वृषराजकेतनो वृषभध्वजश्च स्वरूपमास्थाय निजरूपमाश्रित्य कृतस्मितः मनः । तां पार्वतीं समाललम्बे जग्राह ॥

तं वीक्ष्य वेषधुमती सरसाङ्गपटि-

निक्षेपेणाय पदमुद्धृतमुद्धहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः ।

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥

तमिति ॥ तं देवं वीक्ष्य वेपथुमती कम्पवती तरसाङ्गवहिः स्विन्नमात्री । व-  
हादेवदर्शनेन देव्याः सात्विकमार्वादय उक्तः । निक्षेपभायान्वज विन्यासाद्योदु-  
तक्षुत्तिमं पदमार्क्यमुदहन्ती शैलाधिराजतनया पार्वती मार्गेऽचलस्तस्य व्यतिकरेण  
समाहन्त्या । भद्ररोधनेनेति यावत् । आकुलिता मंभ्रमिता मिन्धुर्नदीव ॥ “दे-  
वो नद्विशेषेऽप्यौ मिन्धुर्ना मार्गान् श्रियाम् ” इत्यमरः ॥ न ययौ न तस्यौ ।  
सज्जयेति भावः ॥ वमन्तानलकावृत्तमेतत् ॥

अथ प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः

क्रातस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अह्नाय सा नियमजं क्रममुत्ससर्ज

केशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

अथेति ॥ चन्द्रमौलौ शिवं । हे अवनताङ्गि पार्वति । अथ प्रभृति । अस्मा-  
दिनादागम्येयर्थः ॥ प्रभृतिर्यागादर्शित समर्थार्थवाचिना पञ्चम्यर्थो लक्ष्यते ॥ तव  
तपोभिः कीतः ॥ दास्यु दाते । दास्यत आन्मानं ददातीति दासोऽस्मीति वादिनि  
वदति सति । सा देव्यहाय सर्पादि ॥ “द्राग्राटिन्यजमाहाय द्राङ्गु सर्पादि कुत-  
म् ” इत्यमरः ॥ नियमजं तपोजन्यं क्रमं केशमुत्ससर्ज । फलप्राप्त्या केशं विस-  
स्मरित्यर्थः । तथाहि । केशः फलेन फलासङ्गत्वा पुनर्नवतां विधत्ते । पूर्ववदेवा-  
क्रिष्टतामापादयतीत्यर्थः । सफलः केशो न केश इति भावः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमलिनाथसूरिबिरचितया संजीविनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

महाकाव्ये सप्तःफलोदयो नाम पञ्चमः सर्गः ।

षष्ठः सर्गः ।

अथ विश्वात्मने गौरी संविदेश मिथः सखीम् ।

दाता मे श्रुभृतां नाथः प्रमाणोक्थितामिति ॥ ९ ॥

अथेति ॥ अथ देवदेवानुग्रहानन्तरं गौरी पार्वती विश्वमात्मा स्वर्णं वस्ये-  
ति । विश्वस्यात्मेति वा । विश्वात्मने शिवाय मिथो रहसि ॥ “मिथोऽन्योन्यं  
रहस्यि ” इत्यमरः ॥ सखीं संविदेशातिससर्ज ॥ क्रियामाश्रययोगेऽपि सं-

नदानसाधुर्धौ ॥ किमिति । भृशं नाथो दिवसान्मे मम दत्ता सन् । यथा-  
भीक्रियतामिति । दातृत्वेन भक्षणीक्रियतामिदं ॥ भार्यनाथां लोद ॥ पित्रा  
दीयमानायाः परिग्रहो मम महाननुग्रह इति भावः ॥

तथा व्याहृतसंदेशा सा बभौ निभृता प्रिये ।

चतुर्थाष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥ २ ॥

तथेति ॥ तथा सख्या । समीपुस्तेनेत्यर्थः । व्याहृतसंदेशोक्तवाचिका प्रिये  
हरंविषये निभृता निश्चला । परमासक्त्यर्थः । सा गौरी । यथा वसन्ते निभृता  
स्त्रिया परभृतया कोकिलयोन्मुखी मुखरा परभृतोन्मुखी । मुखशब्देनाभिभाषण-  
व्यापारो लक्ष्यते । तथा च परभृतामुखेन व्याहरन्तीत्यर्थः ॥ परभृतेति क्रियाश-  
ब्दविशेषायाम् “जातेरस्त्री-” इति ङीप्प्रत्ययो न भवति । तथेत्पुण्यस्य व्यस्त-  
तादुपमानवाचि परभृताशब्दस्य समासः सोढव्यः । अथवा भृद्भरणं संपदादिता-  
त्किप् । परभृद्यस्यास्तथा परभृतेति व्यासेन व्याख्येयम् । पदमञ्जरीकारस्तु परे-  
श्रियत इति कर्मणि कृपमाह ॥ चतुर्थाष्टितशाखवाभ्यासेऽन्तिके बभौ ॥ “मदेशा-  
भ्याससविधसमर्थादसेवशवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यणाभ्यग्रा अत्यभिन्नोऽप्ययम् ”  
इत्यमरः ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् ।

ऋषीं ज्योतिर्मयान्सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥ ३ ॥

स इति ॥ स प्रकृतः । शास्तीनि शामनः ॥ बहुलग्रहणात्कर्तरि ल्युट् ॥  
स्मरस्य शासन ईश्वरस्तथेति प्रतिज्ञाय । तथा करिष्यामीत्युक्तेत्यर्थः । उमा कथ-  
मपि कुच्छ्रेण विसृज्य । तत्र गाढानुगमनादिति भावः । ज्योतिर्मयांस्तेजोऋषा-  
न्सप्तर्षीर्नाम्निरःप्रभृतीन्सस्मार स्मृतवान् ॥

ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधनाः ।

सारुन्धतीकाः सपदि प्रादुरासन्पुरः प्रभोः ॥ ४ ॥

त इति ॥ ते तप एव धनं येषां ते तपोधनाः सप्तर्षयः प्रभामण्डलैस्तेजःपुञ्ज-  
व्योमाकाशं द्योतयन्तः प्रकाशयन्तः । सारुन्धतीकाः सप्त वर्तन्त इति सारुन्धतीकाः  
सप्तः ॥ “नवृत्तम्” इति कथं ॥ सपदि त्रयोरीश्वरस्य पुरः पुरोमाने प्रादु-  
रासन्धतीका बभूवुः ॥

इतः परं पङ्क्तिः श्लोकैस्तामेव हृनीन्वर्णयति—

आश्रुतास्तीरमन्दारकुसुमोत्तिकरवीचिषु ।

तैषोमगङ्गाप्रवाहेषु दिङ्मागमदगन्धिषु ॥ ५ ॥

आश्रुता इति ॥ उत्तिकरान्ति विक्षिपन्तीत्युत्तिकराः ॥ “इशुपय—” इत्यादिना कप्रत्ययः ॥ तीरे ये मन्दाराः कल्पवृक्षास्तेषां कुसुमानामुत्तिकरा वीचयस्तरंगा येषां तेषु दिङ्मागानां दिग्गजानां मदगन्धो येष्विति तथोक्तेषुष्यो-मगङ्गाप्रवाहेष्वाकाशगङ्गास्रोतःसाश्रुताः स्नाताः ॥

मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हैमवल्कलाः ।

रत्नाक्षसूत्राः प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ॥ ६ ॥

मुक्तेति ॥ मुक्तानां मौक्तिकानां यज्ञोपवीतानि । मुक्ताययानीत्यर्थः । बिभ्रतो दधानाः । हैमययानि वल्कलानि येषां ते हैमवल्कलाः । रत्नययान्यक्षसूत्राणि येषां ते रत्नाक्षसूत्राः । प्रव्रज्यां प्रव्रजनम् ॥ “व्रजयजोर्भावे क्यप्” इति क्यप् ॥ आश्रिताः कल्पवृक्षा इव स्थिताः ॥ अत्र चतुर्थाश्रयवाचिना प्रव्रज्याशब्देन वाणि-प्रस्थाश्रयो लक्ष्यते “जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः” ( ६ । ३४ ) इति तपत्रीकत्वाभिधानात् “सुतविन्यस्तपत्रीकस्तथा वानुगतोऽपि सन्” इति वानप्रस्थस्योभयथा स्मरणात् ॥

अधःप्रस्थापिताश्वेन समावर्जितकेतुना ।

सहस्ररश्मिना साक्षात्सप्रणाममुदीक्षिताः ॥ ७ ॥

अध इति ॥ अधःप्रस्थापिताश्वेन । सूर्यमण्डलोपरिवर्तित्वात्सप्तर्षिमण्डलस्येति भावः । समावर्जितकेतुना तन्मण्डलाघातशङ्कया नामितश्वजेन सहस्ररश्मिना सूर्येण साक्षात्स्वयमेव समणाममुदीक्षिताः । गमनाभ्यनुज्ञादानपर्यन्तवित्यर्थः । भगवतः सूर्यस्याप्युपास्या इति भावः ॥

आसक्तबाहुलतया सार्धमुद्धृतया भुवा ।

महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः प्रलयापदि ॥ ८ ॥

आसक्तेति ॥ पुनः किंविधाः । प्रलयापदि कल्पान्तसंकट आसक्तबाहुलतया । दंष्ट्रायामिति शेषः । उद्धृतया । दंष्ट्रयेति शेषः । भुवा सार्धं भरण्या सह महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः । महामलयेऽप्यविनाशिन इत्यर्थः ॥

सर्गशेषप्रणयनाद्विश्वयोनेरनन्तरम् ।

पुरातनाः पुराविस्मितास्तार इति कीर्तिताः ॥ ९ ॥

सर्गेति ॥ विश्वयोनेर्ब्रह्मणोऽनन्तरं सर्गशेषस्य प्रणयनात् । ब्रह्मसृष्ट्यावच्छिद्यमुद्येः  
करणादेतेरित्यर्थः । पुराविद्भिः पुराणवेदिभिर्व्यासादिभिः पुरातना चातार इति  
कीर्तिताः ॥ विश्वयोनेरिति संबन्धमात्रे पट्टी तस्यानन्तरमिति भाष्ये दर्शनात् ।  
अपादानत्त्वविवक्षायां तु पञ्चमी । अपमदःशब्दो यथाशब्दावृत्तादनन्तरस्येति ज्ञा-  
वरभाष्ये दर्शनात् । तथा “ अथातो धर्मजिज्ञासा वेदान्यायादनन्तरम् ” इत्या-  
चार्याः । कविश्च “ पुराणपञ्चापगमादनन्तरम् ” इति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।

तपसामुपभुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥ १० ॥

प्राक्तनानामिति ॥ प्राक्तनानां जन्मान्तरभवानां विशुद्धानां निर्मलानां  
परिपाकं फलदानोन्मुखत्वमुपेयुषां गतानां तपसां फलान्युपभुञ्जाना अपि तप-  
स्विनस्तपोनिष्ठाः । प्रारब्धभोगिनो निस्पृहाश्चेति भावः ॥ कुलकम् ॥

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा ।

साक्षादिव तपःसिद्धिर्ब्रह्मासे बहुरुन्धती ॥ ११ ॥

तेषामिति ॥ तेषामृषीणां मध्यगता साध्वी पतिव्रता । अतएव पत्युर्ब्रह्मसिद्धस्य पा-  
दयोर्पितेक्षणा निविष्टहृष्टिरुन्धती साक्षात्प्रत्यक्षा तपःसिद्धिरिव । तेषामेवेति शेषः ॥  
तेषां मध्यगतेति लिङ्गवचनादिसाम्यादियमुपमा ॥ बहु भूयिष्ठं ब्रह्मासे भाति इव ॥

तामगौरवभेदेन मुनींश्चापश्यदीश्वरः ।

स्त्रीपुमानित्यनास्पृष्टा वृत्तं हि महितं सत्ताम् ॥ १२ ॥

तामिति ॥ ईश्वरो भगवांस्तापरुन्धनीं मुनींश्चागौरवभेदेन समानप्रतिपत्त्यापश्य-  
हृष्टवान् । न चायमाविवेक इत्याह—हि यस्मात्स्त्री पुमांश्चेत्येवानायाः स्त्रीपुंसभेदो  
न विवक्षितः । किंतु सतां साधूनां वृत्तं चरित्रमेव महितं पूज्यम् ॥ “ गुणाः  
पूजास्तानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ” इति भावः ॥

तद्वर्शनादधुच्छ्लंभोर्भूर्यान्वारार्थमादरः ।

क्रियाणां स्वल्प धर्म्याणां सत्यतन्यो मूलकोरणम् ॥ १३ ॥

तदिति ॥ तद्वर्शनादधुच्छ्लंभोर्भूर्यान्वारार्थमादरो भूयान्-



हुतसोऽहम् । ननु दाराः कुत्रैवमुज्ज्वलन्त इत्यत्र—धर्म्याणां धर्मादनपेक्षानाम् ॥  
 “वर्षपथ्यवर्षन्यायादनपेते” इति यत्प्रत्ययः ॥ क्रियाणाभिज्यादीनां सत्यः वति-  
 मताः पत्न्यः सत्यत्न्यः ॥ “पत्युर्नो यद्वसंयोगे” इति ङीप् । नकारश्च ॥  
 मूलकारणं सन्तु ॥

धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति ।

पूर्वापराधभीतस्य कामस्योच्छ्वसितं मनः ॥ १४ ॥

धर्मेणेति ॥ धर्मेण दारमंजिघृक्षालक्षणेनापि ॥ कश्चां ॥ शर्व ईश्वरे पार्वतीं  
 प्रति पदं कारिते सति ॥ “हृकोरन्यतरस्याम्” इति शर्वस्याणिकर्तुः कर्मेत्वम् ॥  
 पूर्वापराधभीतस्य कामस्य मन उच्छ्वसितम् । पुनरुज्जीवनावकाशो भवतीति सप्र-  
 त्याशमभूदित्यर्थः ॥

अथ ते मुनयः सर्वे मानयित्वा जगद्गुरुम् ।

इदमचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥ १५ ॥

अथेति ॥ अधानूचानाः माङ्गवेदप्रवक्तारः ॥ “अनूचानः प्रवचने साङ्केऽधी-  
 ती गुरोस्तु यः” इत्यमरः ॥ “उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च” इति निपातः ॥  
 प्रीत्या कण्टकताः पुलकितास्त्वचो येषां ते तयोक्ताः । ते सर्वे मुनयो जगद्गुरुं  
 हरं मानयित्वा पूजयित्वा वक्ष्यमाणमचुः ॥

यदहम् सम्यगाज्ञातं यदग्नौ विधिना हुतम् ।

यच्च तप्तं तपस्तस्य विषकं फलमद्य नः ॥ १६ ॥

यदिति ॥ ब्रह्म वेदः ॥ “वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म” इत्यमरः ॥ सम्यङ्गिन्यमपूर्व-  
 कमाज्ञातमधीतमिति यत् । अग्नौ विधिना हुतमिति यत् । तपश्चान्द्रायणादिकं  
 तप्तमिति च यत्तस्याध्ययनेज्यातपोरूपस्य आश्रमत्रयसाध्यस्य कुस्तस्यापि कर्मण  
 इत्यर्थः ॥ समुदायाभिप्रायकमेकवचनमन्यथावृत्त्यान्वयप्रसङ्गात् । न च नपुंसकै-  
 कवद्भावोऽनपुंसकेनेति निषेधात् ॥ फलं कार्यमद्य नोऽस्माकं विषकम् । मुनिष्यत्वा-  
 धित्वर्थः ॥ कर्मणि क्तः ॥ “पचो वः” इति निष्ठातस्य वत्वम् ॥

तदेव फलमाह—

यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।

मनोरथस्याविषयं मनोविषयमात्मनः ॥ १७ ॥

यदिति ॥ यद्व्याप्ताकारणाजगतामध्यक्षेणाधिपेन तत्रा सर्वं मनोरथस्याविका-

वस्वाविषयमनोहरमात्मनः स्वस्य मनोविषयं मनोदेशमारीरोपिताः शक्तिः ॥ त-  
स्याद्विषयं फलमिति पूर्वेषु संबन्धः । सकलजगदन्वेष्टव्यस्य भगवतोऽपि वयम-  
न्वेष्ट्या भवाम इति परयोत्कृष्टा वयमिति भावः ॥

तदेवोपपादयति—

**यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावत्कृतिनां वरः ।**

**किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्तते ॥ १८ ॥**

यस्येति ॥ यस्य जनस्य चेतसि वर्तेथाः । येन स्मर्यस इत्यर्थः । स तावत्स  
एव कृतिनां कुतकृतानां वरः श्रेष्ठः । ब्रह्मणो वेदस्य वेधसो वा योनेः कारण-  
स्य । यद्वा वेदप्रमाणकस्य । तव चेतसि यां वर्तते । त्वया स्मर्यत इत्यर्थः । किं  
पुनः । स कृतिनां वर इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

**सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।**

**अद्य तूच्चैस्तरं ताभ्यां स्मरणानुग्रहात्तव ॥ १९ ॥**

सत्यमिति ॥ अर्कान्मर्याच्च सोमाच्चन्द्राच्च परमुखः पदं स्थानमध्यास्महे ति-  
ष्ठामः । वयमिति शेषः । मन्यम् ॥ “ अर्धशीहस्थामां कर्म ” इति कर्मत्वम् ॥ अ-  
द्य तु तव ॥ कर्तुः ॥ स्मरणमेवानुग्रहः प्रमादस्तस्माद्धेतोः । ताभ्यामर्कन्दृभ्यामुच्चै-  
स्तरमत्युच्चं पदम् । अध्यास्महे इति संबन्धः ॥ उच्चैस्तरमिति द्रव्यप्रकर्षत्वाच्चाहु-  
प्रलयः ॥

**त्वत्संभावितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् ।**

**प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेशूत्तमादरः ॥ २० ॥**

त्वदिति ॥ वयं त्वया संभावितं मत्कृतं त्वन्मंभावितमात्मानमात्मस्वरूपं व-  
हधिकं यथा तथा मन्यामहे । तथाहि । उत्तमादरः सत्पुरुषकर्तृकः सत्कारः स्व-  
गुणेषु विषये प्रायेण भूम्ना प्रत्ययं विश्राममाधत्ते जनयति । सर्वस्यापि महाजनप-  
रिग्रह एव पूज्यताहेतुर्इत्यर्थः ॥

**या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुध्यानसंभवा ।**

**सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २१ ॥**

येति ॥ हे विरूपाक्ष । त्वदनुध्यानसंभवा त्वत्कर्तृकस्मरणजन्या नोऽस्माकं या  
प्रीतिः सा प्रीतिस्तुभ्यं किमावेद्यते किमर्थं निवेद्यते । तथाहि । देहिनां प्राणिना-  
मन्तरात्मान्दर्शयामि । सर्वप्राणिना त्वयास्मत्प्रीतिरनावेदितापि ज्ञायत एव व-  
तस्तत्त्वो न बुद्धबोध्यं संजयतीति भावः ॥

१ निशयेतिः २ तस्मात् ३ आख्यायते.

साक्षादृष्टोऽस्ति मे पुनर्विद्यस्तां वचमञ्जसा ।

प्रसीद कथयात्मानं न धियां पयि वर्तसे ॥ २२ ॥

साक्षादिति ॥ हे देव साक्षात्प्रत्यक्षेण दृष्टोऽमि । अञ्जसा पुनस्तत्त्वतस्तु त्वां  
वचं न विद्यः । दृश्यमानस्य रूपस्यातात्त्विकत्वादिति भावः । अतः प्रसीदानुग्रहा-  
त् । आत्मानं निजस्वरूपं कथय । न चाकथितं तत्पुनर्विद्यमित्याह—धियां पुन-  
र्वां पयि न वर्तसे । अतस्तथैव त्वद्रूपं कथनीयमित्यर्थः ॥

तात्त्विकं रूपं तावदास्तां न दृश्यमानमपि रूपं तत्त्वतो रूपयितुं शक्यमित्याह—

किं येन सृजसि व्यक्तमुत येन विभर्षि तत् ।

अथ विश्वस्य संहर्ता भागः कतम एष ते ॥ २३ ॥

किमिति ॥ हे देव । एष दृश्यमानस्ते भागो मूर्तिः किम् । येन भागेन व्य-  
क्तं प्रपञ्चं सृजसि सः ॥ यत्तदोमित्यसंबन्धात्सर्वत्र तच्छब्दोऽध्याहार्यः ॥ उत येन  
भागेन तद्व्यक्तं विभर्षि पालयसि स वा । अथ यो भागस्तस्य विश्वस्य संहर्ता स वा ॥  
किमादयः संदेहे ॥ कतमः । प्रथमविष्णुमहेश्वरेष्वयं कतमो भागस्तदुच्यतामित्यर्थः ॥

ननु हर इत्येवं निश्चयान्कथमयं संशयस्तत्राह—

अथवा सुमहत्प्रेषा प्रार्थना देव तिष्ठतु ।

चिन्तितोपस्थितास्तावच्छाधि नः करवाम किम् ॥ २४ ॥

अथवेति ॥ अथवा हे देव सुमहती । सुखतमत्वादिति दुर्नभेत्यर्थः । एषा प्रा-  
र्थना निजरूपनिरूपणप्रार्थना तिष्ठतु । किंतु चिन्तितेन चिन्तिता चोपस्थिताचि-  
न्तितोपस्थितास्तावच्छाध्यापय किं करवाम ॥ प्रार्थनायां कोट् ॥  
अलमप्रस्तुतेन प्रस्तुते तावन्नियुक्तेत्यर्थः ॥

अथ मौलिगतस्येन्दोर्विशदैर्दशनांशुभिः ।

उपचिन्वन्प्रभां तन्वीं प्रस्थाह परमेश्वरः ॥ २५ ॥

अथेति ॥ अथ परमेश्वरो मौलिगतस्येन्दोस्तन्वीयत्वाम् । कलायावत्त्वादिति भा-  
वः । प्रभां कान्तिं विशदैः शुभ्रैर्दशनांशुभिरुपचिन्वन्वर्धयन्मत्याह । प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥

चिदितं वो यथा स्वार्था न मे काश्चित्प्रवृत्तयः ।

ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्यंमृतोऽस्मि सूचितः ॥ २६ ॥

चिदितमिति ॥ हे मुनयः काश्चिदपि मे प्रवृत्तयो व्यापाराः स्वार्था न मे  
वन्ति यथा तथा वो युष्माकं विदितम् ॥ वाक्यार्थः कर्मबुद्धयर्थव्यावृत्तकाले सः ।

तद्योनात्पुत्री ॥ महाधियाराध्यै प्रवाचमाह—महाविमूर्तिमिरित्येवम् इमे मकारं  
परार्थमहधिक्यं प्रातः ॥ “भू.माहौ” इति पातोः कर्तेरि कः ॥ ह्यपि गो हा-  
पितोऽस्मि । मत्स्वमूर्तिचेष्टया स्वपारार्थमनुमेयमित्यर्थः ॥

सोऽहं तृष्णातुरैर्वृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः ।

अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रसूतिं प्रति याचितः ॥ २७ ॥

सोऽहमिति ॥ स परार्थवृत्तिरहं तृष्णातुरैश्चातकैर्वृष्टिं विद्युत्वान्मेघ इवारिवि-  
प्रकृतैः सत्पुत्रीदितैर्देवैः प्रसूतिं पुत्रोत्पादनं प्रति याचितः ॥ याचतेर्दुहादित्वादप्र-  
धाने कर्मणि कः ॥

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।

उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥ २८ ॥

अत इति ॥ अतः सूरमार्थतत्वाद्देवोरात्मजन्मने पुत्राय । पुत्रमुत्पादयितुमि-  
त्यर्थः ॥ “क्रियाद्योपपदस्य—” इत्यादिना चतुर्थो ॥ पार्वतीं यजमानो यथा ॥ “भू-  
स्वजोः शानन्” इति शानन्प्रत्ययः ॥ हविर्भोक्तुरेवमुत्पत्तयेऽरणिमग्निमन्यनदा-  
रुविशेषमिव ॥ “निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः” इत्यमरः ॥ आहर्तुं संव्रणीदु  
मिच्छामि ॥

तामस्मदर्थे पुष्पाभिर्प्राचितव्यो हिमालयः ।

विक्रियायै न कल्पन्ते संबन्धाः सवनुष्ठिताः ॥ २९ ॥

तामिति ॥ अस्मदर्थेऽस्मत्प्रयोजने निमित्ते सात पुष्पाभिस्तां पार्वतीं हिमा-  
लयो हिमवान्यभिचितव्यः ॥ याचतेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि तद्व्यपगतयः ॥ भाव-  
इयकं चैतदित्याह—सद्भिः सत्पुरुषैरनुष्ठिताः संपदिताः संबन्धा यौनादयो वि-  
क्रियायै वैकल्योत्पादनाय न कल्पन्ते न पश्यायन्ति । न समर्था इत्यर्थः ॥ अल-  
मर्थयोनाच्चतुर्थी ॥

न चाहं सौल्पास्त्रियमिच्छामि किंतु देवोपकाराय । यथेवं निखिलदेवेषु विद्य-  
मानेषु हिमगिरेः शिलाभूतस्य कन्यापरिणयेच्छा कथमित्युक्ते स एव मे आश्रय-  
संबन्धोऽवधानादिपमानित्याह—

उन्नतेन स्थितिमता धुरमुद्वहता भुवः ।

तेन योजितसंबन्धं विस्रमामप्यवजितम् ॥ ३० ॥

उन्नतेनेति ॥ उन्नतेन प्राभुना मसिदेन च विस्रियता मविष्णवता ह्युक्ते धुरं

नारदमुखाः निर्वाहकेनेत्यर्थः । तेन दिव्यदा योजिता संवत्सरा संवत्सरो यौवर्तवन्धो  
कस्मै तं वाचस्पतिविरचितमध्यामोहितं विद्य जानीत ॥ “विद ज्ञाने” इति भासोर्ज्येष्ठः ॥

तर्हि त किं वाच्य इत्याह्वयाह—

एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।

भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधवः ॥ ३१ ॥

एवमिति ॥ कन्यार्थं कन्याप्रदानाय न हिमवानेवं वाच्य इति वो युष्मभ्यं  
नोपदिश्यते । कुतः । हि यस्मात्साधवो विद्वांसो भवद्भिः प्रणीतं स्वविरूपेण नि-  
बद्धमाचारमामनन्त्युपदिशन्ति । न हि स्वयमुपदेष्टारः परोपदेशमपेक्षन्त इत्यर्थः ॥

आयाप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।

प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरंध्रीणां प्रगल्भता ॥ ३२ ॥

आयेति ॥ आयां पूज्याकन्धत्वपि नन विवाहकृत्ये व्यापारं साहाय्यं कर्तुमर्ह-  
ति । तथाहि । प्रायेण प्राचुर्येणैवंविधे कार्ये विवाहादिकार्ये । दुर्घट इत्यर्थः ।  
पुरंध्रीणां कुटुम्बिनीनाम् ॥ “स्यात् कुटुम्बिनी पुरंध्रिः” इत्यमरः ॥ प्रगल्भता  
चादुर्थम् । स्त्रीप्रधानेषु कृत्येषु स्त्रीणामेव घटनापाटवमिति भावः ॥

तत्प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् ।

महाकोशीप्रपातेऽस्मिन्संगमः पुनरेव नः ॥ ३३ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणादोषधिप्रस्थं नाम हिमवत्पुरं हिमवत्तगरं सिद्धये  
कार्यसिद्धयर्थं प्रयात गच्छत । अस्मिन्पुरोवर्तिनि महाकोशी नाम तत्रस्था काशि-  
जाली तस्याः प्रपाते भृगादेव । सा नदी यत्र पतति तस्मात्प्रत्यर्थः ॥ “मघावस्थ-  
तयो भृगुः” इत्यमरः ॥ नोऽस्माकं पुनः संगमः । अस्त्विति शेषः । भवत्समागमं  
मतिशालयन्निर्वाहैव निवर्त्तयामीत्यर्थः ॥

तस्मिन्संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।

जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तं पस्विनः ॥ ३४ ॥

तस्मिन्निति ॥ संयमिनां योगिनामाद्ये तस्मिन्नीचरे परिणयोन्मुखे दिवाहोः  
स्युके जाते सति मजापतेरिमे प्राजापत्याः । ब्रह्मपुत्रा इत्यर्थः । तपस्विनो ब्रह्म-  
चरिग्रहेः पत्नीभिर्व्रीडाम् । गार्हस्थ्यनिमित्तामित्यर्थः ॥ “पत्नीपरिजनादानमूलश्रा-  
पाः परिग्रहाः” इत्यमरः ॥ जहुस्तज्जुः ॥ जहातेऽलटि कृत् ॥ न हि सप्तानसृज-  
नोनेषु व्रीडामयोऽस्तीति भावः ॥

ततः परममित्युक्ता प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।

भगवानपि संप्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमास्पदम् ॥ ३५ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं मुनिमण्डलं मुनिमूढः परममित्युक्ता ओमित्युक्ता । अनुषन्नेत्यर्थः ॥ अव्ययमेतत् ॥ “ओमेवं परमं मतम्” इत्यमरः ॥ प्रतस्थे । भगवानीश्वरोऽपि प्रथमोद्दिष्टं पूर्वमेकेतितमास्पदं स्थानं महाकोशीमपार्थ संप्राप्तः ॥

ते चाकाशमसिद्धयाममुत्पत्य परमर्षयः ।

आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा समरंहसः ॥ ३६ ॥

त इति ॥ मनसा समरंहसो मनस्तुल्यवेगास्ते परमर्षयश्च ॥ पूर्वश्लोकोक्तेश्वरमनुष्यार्थश्चकारः ॥ आसिद्वञ्छयाम् नीलमाकाशं त्वं प्रत्युत्पत्सौषधिप्रस्थं हिमवत्पुरमासेदुः । मद्यः प्राप्तिरित्यर्थः ॥

इतः परं दशभिः श्लोकैरोषधिप्रस्थमेव वर्णयति—

अलकामतिबाह्यैर्व वसतिं वसुसंपदाम् ।

स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वोपोनिवेशितम् ॥ ३७ ॥

अलकामिति ॥ वसुसंपदां धनसमृद्धीनां वसतिं स्थानमलकां कुबेरनगरीमतिबाह्य । परिच्छेद्येति यावत् । उपनिवेशितमिव स्थितम् । तथा स्वर्गस्थभिष्यन्दोऽतिरेकः । अतिरिक्तजन इति यावत् । तस्य वमनं निःसारणं कृत्वोपोनिवेशितमिव स्थितम् ॥ उभयत्रापि कौटिल्यः—“भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनं वा निवेशयेत्” इति ॥ अलकामरावसतिशयितसमृद्धिकामित्यर्थः ॥

गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं वप्रान्तर्ज्वलितौषधि ।

वृहन्मणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम् ॥ ३८ ॥

गङ्गेति ॥ गङ्गायाः स्रोतोभिः प्रवाहैः परिक्षिप्तं परिवेष्टितम् । तैरेव सपरिस्फुलितार्थः । वप्रश्चयः । प्राकारचैर्लघ्वितं यावत् ॥ “स्यान्वयो वप्रमल्लयाम्” इत्यमरः ॥ तत्त्वान्तर्मध्ये ज्वलिताः प्रकाशमाना ओषधयो यस्य तत्तथोक्तम् । ज्वलितौषधित्वाद्वाग्निषु संचारिणां दीपनिर्गपेक्षमित्यर्थः । वृहद्दिप्तो मणिशिलानां मणिक्पानां सालः प्राकारो यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “प्राकारो वरणः सालः” इत्यमरः ॥ अतएव गुप्तावपि संवरणेऽपि मनोहरम् । अर्कत्रिमदुर्गसंवरणमिति भावः ॥

क्षितसिंहभया नागा यत्राश्वा बिलयोनयः ।

यक्षाः किंपुरुषाः पौरा बोधितो वनदेवताः ॥ ३९ ॥

१ मणिकम्पम्. २ आश्रयम्. ३ मद्यः. ४ दत्तः. ५ निनिवेशितम्. ६ स्वर्गवसि.

जितेति ॥ यत्र पुरे वाया नया जितं सिंहैर्भ्यो नयं नैस्ते तथोक्ताः । सिंहा-  
धिकबला इत्यर्थः ॥ नाथस्तु “पदं तुषारस्रुतिर्षीवरक्तम्” ( १ । ६ ) इत्येवद्विरो-  
धमन्नाम् “वीतवीतमयाः” इति एषाठ । तथा न भेतव्यं तत्र वनगजानां सिंहव-  
त्ताविधानात् । अथ तोषाधिप्रसन्नगजानां हिमवन्महिम्ना मिहातिरेकसंभवेनाविरो-  
धादिनि । “वीतवीतमयाः” इति पाठे वीतं विगतं वीतात्पादाङ्कुशकर्मभ्यां अर्थ-  
येषां ने तथोक्ताः । स्वमार्गावनीता इत्यर्थः ॥ “पादकर्म युतं मोक्तं यातमकुशवा-  
रणम् । उभयं वीतमाख्यातम्” इति यादवः ॥ अथा विलयोनयो विलसंभवाः ।  
अन्यत्र तु न तथेति वैचिध्यम् । उक्तं च—“अमृताद्वाप्यतो नवेर्वेदेभ्योऽम्हाश्च  
नर्धतः । सास्त्रो हयानामुन्पानः समथा पारिकीर्तिता” इति ॥ यथाः प्रमिद्धाः किं-  
पुरुषाः किनगाश्च पीराः पुरजनाः । वनदेवता एव योषितः । ननु माजुष्य इत्यर्थः ॥

शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेदमनाम् ।

अनुगर्जितसंदिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः ॥ ४० ॥

क्षिप्त्वेति ॥ यत्र पुरे शिखरेष्वामक्ता मेघा येषां तेषां वेदमनां संबन्धिनः ।  
अनुगर्जितानि प्रतिगर्जितानि तैः संदिग्धा मुरजस्वनाः करणैस्तालव्यवस्थापकै-  
स्ताडनविशेषैः । तदुक्तं राजकंदर्पेण—“नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगवशमेदिना-  
म् । संस्थानं ताडनं गंधः करणानि प्रचक्षते” इति ॥ व्यज्यन्ते स्फुटीक्रियन्ते ॥

यत्र कल्पद्रुमेरेव विलोलविटपांशुकैः ।

गृह्यन्प्रपताकाभ्रीरपौरादरनिर्मिता ॥ ४१ ॥

यत्रेति ॥ यत्र नगरे विलोलानि चञ्चलानि विटपेष्वंभृकानि येषां तैः कल्प-  
द्रुमेरेवापौरादरेण पौरादरं विनैव निर्मिता । अयत्नामिद्वेत्यर्थः । गृहेषु यानि प-  
ञ्चाण्याधारदार्याणि तेषु पताकास्नामां श्रीः संभवतीति शेषः । तत्र लम्बाम्बराः  
कल्पतरव एव व्रजयन्तीति संभाव्यन्त इत्यर्थः ॥

यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु ।

ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥ ४२ ॥

यत्रेति ॥ यत्र पुरे नक्तं रात्रौ स्फटिकहर्म्येष्वपापानभूमिषु पानमोक्षीमदेक्षे-  
ज्योतिषां नक्षत्राणां प्रतिबिम्बान्युपहारतां पुष्पोपहारतं मौक्तिकोपहारतं वा प्रा-  
प्नुवन्ति ॥

यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं वर्जितसंचराः ।

अनभिज्ञास्तमित्वाणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः ॥ ४३ ॥

कञ्जेति ॥ यत्र पुरे दुर्दिनेषु नेषाच्छब्दविषयेषु नक्षत्रोपवीयां तृचन्वोतिषां प्रकाशेन संवरन्त एभिरिति संवराः पन्थानः ॥ “सोवरसंवर-” इत्यादिना वषट्कारान्तो निपातः ॥ दक्षिणसंवराः प्रकाशितवार्गा अभिसारिकाः कान्तार्धिन्यः ॥ “कान्तार्धिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ” इत्यमरः ॥ तपिसाणां तपसाद् ॥ कुथोनात्कर्षणि षष्ठी ॥ अनभिज्ञाः । तमांसि नाभिजानन्वीकर्षः ॥

यौवनान्तं वयो यस्मिन्नान्तकः कुसुमायुधात् ।

रतिस्वेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥ ४४ ॥

यौवनान्तमिति ॥ यस्मिन्पुरे वयो यौवनान्तं यौवनावधिकम् । सर्वेऽङ्ग-  
जरा इत्यर्थः । तथा कुसुमायुधात्कामात् । अन्य इति शेषः । अन्तको मृत्युर्न ।  
अस्तीति शेषः । विरहिणां तादृग्दुःखोत्पादकत्वादन्तकत्वोपचारः । कार्यं विना  
मृत्युर्नास्तीत्यर्थः । अतएव तत्कार्यभूतमरणाभाव इत्याशयेनाह—रतीति ॥ रति-  
स्वेदसमुत्पन्ना निद्रा सुप्तिरेव संज्ञाविपर्ययश्चेतनापगमः । न तु दीर्घनिद्रारूप इत्यर्थः ।  
अप्रत्याः सर्वेऽजरा मरा इति श्लोकतात्पर्यार्थः । अन्तयत्यन्तं करोतीत्यन्तकः ॥  
अन्तयतेस्तत्करोतीति व्यन्ताद्यत्प्रत्ययः ॥

भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताहुलितर्जनैः ।

यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥ ४५ ॥

भ्रूभेदिभिरिति ॥ यत्र पुरे प्रिया युवानो भ्रूभेदिभिर्ध्रुमवृद्धिः सकम्पा  
भोष्टा येषु तैर्ललितान्यहुलितर्जनानि येषु तैः स्त्रीणां कोपैर्मनालुपैरामप्रसादार्थिन  
आमसाद् प्रसादपर्यन्तमर्थिनो याचकाः कृताः । न तु क्षत्रकोपीरिति भावः ॥

संतानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् ।

यस्य चोपवनं बाह्यं गन्धवद्गन्धमादनम् ॥ ४६ ॥

संतानकेति ॥ किंचेति चार्थः । संतानकतरुच्छायासु मुक्ता विद्याधरा देव-  
ताविशेषास्त एवाध्वगा यस्मिन्स्तथोक्तं गन्धवद्गन्धमादनं नाम गिरि-  
र्वत् पुरत्न वदिर्मवं बाह्यमुपवनमारामः ॥ संतानकतरुच्छायेत्यत्र पूर्वपदार्थबाहु-  
ल्यसंभवेऽपि “छलमच्छायम्” “इष्टुच्छायम्” इतिवत्समर्थच्छायाविशेषेस्त्वदपे-  
क्षाभावात् “छाया बाहुल्ये” इति नपुंसकत्वं नास्तीत्यनुसंधेयम् ॥ अत्र “गन्धव-  
द्गन्धमादनम्” इत्यागन्तुकः पाठः । माथीनिपाठस्तु “सुगन्धिर्गन्धमादनः”  
इति पुंलिङ्गान्वाः । अतएव श्रीरसाविवा “गन्धमादनमन्वे च” इत्यत्र मन्वेन

१ सुभुक्ताया. २ सुगन्धि कन्धमादनम्



मादवतीषि जलपादाय इति व्याख्याय मयोने च पुंलिङ्गता दृश्यते इत्याक्षे-  
पेनोक्तं “सुगन्धिर्मन्धमादनः” इति कालिदास इति ।

अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।

स्वर्गाभिसंधिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥ ४७ ॥

अयेति ॥ अथ ते दिवि यथा दिव्या मुनयो हिमवत इदं हैमवतं पुरं प्रेक्ष्य  
स्वर्गाभिसंधिना स्वर्गोद्वेगेन यस्मिन्कृतं ज्योतिष्प्रोभायनुष्ठानं तत्स्वर्गाभिसंधिसुकृतं  
वञ्चनां यतारणामिव मेनिरे । हिमवत्प्रमर्शस्य स्वर्गस्य पुण्यफलत्वं वदता वेदेन  
यथं विमलकथा इत्यर्थः । स्वर्गादतिरमणीयमिति भावः ॥

ते सद्यनि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वाःस्थषीक्षिताः ।

अवतेरुर्जटाभगैर्लिखितानलनिश्चलैः ॥ ४८ ॥

त इति ॥ लिखितानलनिश्चलैः । चित्रगतज्वलननिष्पन्दैरिति वेगप्रकर्षो-  
क्तिः । अटाभारैरुपलक्षितास्तं मुनयः । द्वारि निवृन्तीति द्वाःस्त्रा द्वारपालकाः ॥  
“वतीहारे द्वारपालद्वाःसद्वाःस्त्रितदर्शकाः” इत्यमरः ॥ उन्मुखैर्ध्वमुखैर्द्वाःस्थै-  
षीक्षिताः सन्तः । न तु विनिश्चान्ता इत्यर्थः । गिरेर्वैमवनः सद्यनि वेगादपठे-  
करयतीर्णवनः ॥

गगनादवतीर्णा सा यथावृद्धपुरःसरा ।

तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरंपरा ॥ ४९ ॥

गगनादिति ॥ गगनादवतीर्णावृद्धा यथावृद्धं वृद्धानुकमेण स्थिताः पुरः-  
सरा अग्रेसरा यस्यां सा तयोक्ता ॥ अनुपसर्जनाधिकाराच्च हीप ॥ सा मुनिप-  
रंपरा मुनिपङ्क्तिस्तोयान्तस्तोयाम्यन्तरे भास्कराली प्रतिबिम्बितार्कपङ्क्तिरिव  
रेजे । एतेन मुनीनां तेजस्वित्वेऽपि सुखमंदर्शनं सूचयति । भास्कराणां भूवि-  
श्रुत्वसंभावनार्थं तोयान्तरित्युक्तम् । अतएव बहुन्वसिद्धिश्च ॥

तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात्प्रत्युद्ययौ गिरिः ।

नमयन्सारगुरुभिः पादभ्यासैर्वसुंधराम् ॥ ५० ॥

तानिति ॥ गिरिर्हैमवानर्घ्यमर्घ्यं जलपादाय सारगुरुभिरन्तःसारदुर्भरेः  
पादभ्यासैर्वसुंधरां नमयन्त्यः प्रापयन् । अर्घ्यमर्हन्तीत्यर्घ्यान्पूज्यान् ॥ दण्डादित्वा-  
द्यमस्यवः ॥ तान्मुनीन्द्रात्प्रत्युद्ययौ ॥

संमति हिमवन्तयेव जम्बवत्तावररूपद्वयसाधारणैर्विशेषजैर्विशिनष्टि—

धातुताघाधरः प्राशुर्देवदारुवृहजुजः ।

प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिति ॥ ५१ ॥

धात्विति ॥ धातुवत्ताघोऽधरो यस्य स तथोक्तः । अन्यत्र धातुरेव ताघोऽधरो यस्य । प्राशुजतः । उभयत्रापि ममानम् । देवदारुवृहन्तां भुजौ यस्य स तथोक्तः । देवदारु एव वृहन्तां भुजौ यस्येत्यन्यत्र । प्रकृत्या स्वभावेनैव शिलावदधरो यस्य स शिलोरस्कः । शिलैवेत्यन्यत्र ॥ “उरःमभृतिभ्यः कप्” इति कप् ॥ अतो हिमवानिति मुन्यक्तः ॥ वर्तमाने क्तः ॥ मन्यं स एवायं हिमवानिति तद्धर्मशर्त्याभिज्ञानादवधारित इत्यर्थः ॥

विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।

स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥ ५२ ॥

विधीति ॥ स हिमवान्निर्वाधना शास्त्रेण प्रयुक्तसत्कारैः कृतार्चनैः शुद्धकर्मभिरदृष्टचरितैः । शुद्धान्तप्रवेशाद्विन्ध्यर्थः । तैर्मूर्तिभिः स्वयं मार्गस्य दर्शयतीति दर्शकां दर्शयिता मन ॥ पश्यनेर्ण्यन्तादण्यन्ययः ॥ शुद्धान्तमन्तःपुगमाक्रमयामास । प्रवेशयामास्यर्थः ॥ अत्र क्रमगन्धर्थवान् “गतिवृद्धि-” इत्यादिना तैरित्यस्य न कर्मत्वम् ॥

तत्र वेत्रासनासीनान्कृतासनपरिग्रहः ।

इत्पुवाचेश्वरान्वाचं प्राञ्जलिभूधरेश्वरः ॥ ५३ ॥

तत्रेति ॥ वेत्रं लताविशेषः । तत्र शुद्धान्तं वेत्रासनासीनान्वेत्रमर्पावष्टरोपविष्टानीश्वरान्प्रभून्मुनीन्भूधरेश्वरं हिमवान्कृतासनपरिग्रहः । उपविष्टः मञ्जित्वर्थः । प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः मन । इत्येवं वाचमुवाच ॥

अपमेघोदयं वर्षमदृष्टकुसुमं फलम् ।

अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥

अपेति ॥ अतर्कितोपपन्नमर्वाचारितमेवोपगतम् । अत्यन्तामर्भावनमित्यर्थः । वो बुध्वाकं दर्शनमपमेघोदयं वर्षमनश्चा दृष्टिगन्धादृष्टं कुसुमं यस्य तत्पर्योक्तं फलं च तन्मे प्रतिभाति । अतिदुर्लभलाभः संवृत इत्यर्थः ॥ अत्र मेघोदयकुसुमरूपकारमयोरभावेऽपि वर्षफलरूपकार्ययोरुदयाभिधानाद्विभावना । इमिदर्शनस्य विशिष्टवृत्तित्वेन च रूपभादृषकालंकारश्रेष्ठभयोः संमृष्टिः ॥

मूढं बुद्धमिवात्मानं द्वैमीभूतमिवावसम् ।

भूमेर्दिवमिवारूढं मन्ये भवदनुग्रहात् ॥ ५५ ॥

भूढमिति ॥ भवदनुग्रहादात्मानं मां मूढं बुद्धिं विनाकृतं बुद्धमिव मूढो भू-  
त्वा वा बुद्धवास्तमिव ॥ कर्तारं क्तः ॥ आपममयोविकारं द्वैमीभूतम् । आसत्तं  
विहाय मीवर्षतं प्राप्तमिवेत्यर्थः । भूमेर्भूलोकादिवं स्वर्गमारूढमिव मन्ये । ज्ञान-  
रूपस्यानान्यथ मे परमुत्कृष्यन्न इति भावः ॥

अद्यप्रभृति भूतानामधिगम्योऽस्मि शुद्धये ।

यद्यथासितमर्हद्विस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ॥ ५६ ॥

अथेति ॥ अद्यप्रभृतीन् आरभ्य भूतानां प्राणिनां शुद्धयेऽधिगम्योऽस्मि । शु-  
द्धयर्थिनां तीर्थभूतोऽस्मीत्यर्थः । भवदागमनार्दानि शेषः । हि यस्मात् । यदर्हाद्भिः  
सद्भिरेव्याप्तमर्थार्थाष्टनम् । जुष्टार्थात् यावन । तत्तीर्थं प्रचक्षते ॥ “ निषानागम-  
योस्तीर्थमृषावजुष्टजलं गुणं ” इत्यमरः ॥

अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ।

सूक्ष्मि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥ ५७ ॥

अवैमीति ॥ हे द्विजोत्तमाः । आत्मानं मां द्वयेनैव पूतं शुद्धपर्वस्पर्शगच्छामि ।  
केन द्वयेन । सूक्ष्मि गङ्गाप्रपातेन मन्दार्किर्नापातेन वा युष्माकं धौतपादाः धातित-  
योः पादयोरम्भसा च ॥ गङ्गाजलवन्पादाम्भसः पावनत्वात्सौम्यं गम्यते । तच्च  
“ मस्तुतामस्तुतयोः ” इति दीपकालंकारः । “ श्रियः श्रियतराख्यानम् ” इति  
लसर्गात्प्रयोऽलंकार इति केचित् ॥

जंगमं प्रेक्ष्यभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् ।

विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि मे वपुः ॥ ५८ ॥

जंगममिति ॥ हे मुनयः । द्विरूपं जंगमस्थावरगाम्यकत्वाद्विप्रकारकमपि मे  
वर्षुषिभक्तानुग्रहं विभज्य कुतप्रसादं मन्ये । कुतः । जंगमं वपुर्वो युष्माकं प्रेक्ष्य-  
भावे कैकर्ये । स्थितार्थात् शेषः ॥ “ मादृहांहांदद्येपैष्येषु वृद्धिर्वक्तव्या ” इति वृ-  
द्धिः ॥ “ निषोज्यार्किंरमैष्यभुजप्यपरिचाराः ” इत्यमरः ॥ स्थावरं बहुचर-  
णाङ्कितम् । अयमेव हि महाननुग्रहो दासजनस्य वत्कर्मसु नियोजनं सूर्यनि पा-  
दव्यासमेति तात्पर्यार्थः ॥

**भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते ।**

**अपि व्यासदिगन्तानि नाहानि प्रभवन्ति मे ॥ ५९ ॥**

अवदिति ॥ व्यासादिगन्तानि यैस्तानि व्यासदिगन्तानि । महान्तर्हीत्यर्थः । ये समाज्ञानि भवत्संभावनोत्थाय युष्मदनुग्रहजन्याय मूर्च्छते व्यामुबते परितोषाय न प्रभवन्ति न पर्याप्तवन्ति ॥ अलपर्ययोगाधतुर्यो ॥ यथा महत्स्वाप सद्भावेन न माति तथा मे हर्षो वर्धत इत्यर्थः ॥

**न केवलं दरीसंस्थं भास्वतां दर्शनेन वः ।**

**अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥ ६० ॥**

नेति ॥ भास्वतां तेजसिनां दिवस्वतां च वो युष्माकं दर्शनेन केवलं दरीसंस्थं शुद्धान्तं तमो ध्वान्तरूपमेव नापास्तम् । किंतु मेऽन्तर्गतमन्तरात्मगतं रजसो रजो-  
गुणात्परमन्तरं तमोऽज्ञानरूपमप्यपास्तम् । रजस्तु पादन्यासैरेवापास्तमिति भावः ॥  
प्रसिद्धैर्भास्वादिर्वाशं तमोऽपास्तं नृभिस्तान्तरमपीति ध्वान्तरको व्यज्यते ॥

**कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याञ्चेत्किं नोपपद्यते ।**

**मन्ये मत्पावनायैव प्रस्थानं भवतामिह ॥ ६१ ॥**

कर्तव्यमिति ॥ कर्तव्यं कार्यं वो युष्माकं न पश्यामि । निस्पृहतादिति भावः । अथ स्याच्चेद्विद्येत यदि किं नोपपद्यते किं नाम न संभवति । सर्वं सुखममेवे-  
त्यर्थः । अथवा किमत्र प्रयोजनं चन्तव्यताह—मत्पावनाय मच्छोधनायैव भवता-  
मिह विषये प्रस्थानम् । इमं देशमुद्दिश्येदं प्रयाणमित्यर्थः । मन्ये तर्कयामि ॥

**तथापि तावत्कर्त्स्निमभिदाज्ञां मे दातुमर्हथ ।**

**विनियोगप्रसादा हि किंकराः प्रभविष्णुषु ॥ ६२ ॥**

तथापीति ॥ तथापि भवतां निस्पृहत्वेऽपि कर्त्स्निमश्चित् । कर्मणीति शेषः ।  
आज्ञाभिदं कुर्वित्वादेशं तावदिदानीं मे ममं दातुमर्हथ । मदनुग्रहपुञ्ज्येति भावः ।  
हि यस्मात्किंकरा भूताः । प्रभवन्तीति प्रभविष्णुषु प्रभुषु विषये ॥ “ भुवश्च ”  
इतीप्सुच्यतयः ॥ विशेषेण निर्वाणो विनियोगः प्रवणमेव प्रसादोऽनुग्रहो येषां ते  
तथोक्तः । अन्यथा स्वस्वामिभावो निष्फल इति भावः ॥

**एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।**

**भूत येनात्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥ ६३ ॥**

**एत इति ॥ किं बहुना । एते वयममी दारा इव कुलस्य जीवितं बाह्यवस्तुः ।**

परममेवास्पदमित्यर्थः । कम्पा । अवैर्षा वक्ष्ये येन जनेन यः कार्यं प्रयोजनं भूत ।  
तस्मिन्नि शेषः । येन सोऽपि दीयत इति भावः ॥ रत्नहिरण्यदिकं तु न मे नश्य-  
मिस्वाह—वाद्यवस्तुषु कनकरत्नादिष्वनास्थानादरः ॥ प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नश्य-  
मास इष्यते ॥ अर्धेयं न किञ्चिदस्तीति भावः ॥

इत्युचिवांस्तमेवार्थं गुहामुखविसर्पिणा ।

द्विरिव प्रतिशब्देन व्याजहार हिमालयः ॥ ६४ ॥

इतीति ॥ इत्युचिवाञ्जुक्तवान् ॥ वचः कस्यमलयः ॥ हिमालयो हिमवान्गु-  
हानां मुखेषु विवरंषु विसर्पतीति तथोक्तेन प्रतिशब्देन तमेव पूर्वोक्तमेवार्थं द्विदि-  
वारम् ॥ “ द्विचित्रतुर्भ्यः सुच ” इति मुचप्रत्ययः ॥ व्याजहार वभाषे ॥

अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु ।

ऋषयो नोर्वयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमृषय उदाहरणां कथामसङ्गास्त एव वस्तुन्यथास्ते-  
ष्वन्नं नयतीत्यग्रणीस्तमग्रण्यं प्रगल्भम् ॥ “ सस्मद्विप—” इत्यादिना क्रिप । “ अ-  
ग्रवामाभ्यां नयनेरिति वक्तव्यम् ” इति जत्वम् ॥ अङ्गिरसं नामपि नोदयामा-  
सुः प्रतिवक्तुं प्रेरयामासुः । सोऽङ्गिरा भूधरं हिमवन्तं प्रत्युवाच ॥

उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।

मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुन्नतिः ॥ ६६ ॥

उपपन्नमिति ॥ इदम् “ एते वयमपी दाराः ” ( ६ । ६३ ) इत्याद्युक्तं सर्व-  
मतः परमतोऽधिकमपि तद्युपपन्नं युज्यते । तथाहि । ते मनसः शिखराणां च  
समुन्नतिः सदृशी । शिखराणां मनो महोन्नतमित्यर्थः । किं नाम दुष्करमुन्नत-  
चिन्तानामिति भावः ॥ प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्मनःशिखरयोरीपम्यस्य मम्यत्वादीप-  
कालंकारः ॥

स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथाहि ते ।

चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥ ६७ ॥

स्थान इति ॥ त्वां स्थावरात्मानं स्थावररूपिणं विष्णुमाहुः । “ स्थावराणां  
हिमालयः ” इति गीतावचनात् । स्थाने युक्तम् ॥ युक्तार्थेऽव्ययमेतत् ॥ “ युक्ते हे  
सामंते स्थाने ” इत्यवरः ॥ तथाहि । ते तव कुक्षिचराचराणां जंगमस्थावररूपिणां  
भूतानां पृथिव्यादीनामाधारतां गतः । तवेव विष्णोः कुक्षिरेवंभूत इति भावः ॥

नामधास्यत्कथं नामो मृणालमृदुभिः फणैः ।

आ रसातलमृणालास्वमवालम्बिष्यया न चेत् ॥ ६८ ॥

गामिति ॥ नामः क्षेत्रादिरृणालमृदुभिर्विसर्गोमलैः फणैर्गा भुवं कथमवास्त-  
द्धारयेत् । त्वया रसातलमृणालात्पातालपर्यन्तम् ॥ विकल्पादसमाप्तः ॥ नावाकम्बिष्य-  
याच्चेत्पादैर्नावलम्बेया यदि । त्वदवलम्बनादेव भुजगराजोऽपि भुवं विभर्तीत्व-  
र्थः ॥ यत्र क्रियातिपत्त्यभावात्कृद्प्रयोगश्चित्यः ॥

अच्छिन्नमलसंतानाः समुद्रोर्म्यनिवारिताः ।

पुनन्ति लोकान्पुण्यत्वात्कीर्तयः सरितश्च ते ॥ ६९ ॥

अच्छिन्नेति ॥ अच्छिन्ना अर्वाच्छिन्ना अमलाश्च संतानाः प्रवन्धाः प्रवाहाश्च या-  
मां नास्तथाक्ताः समुद्रोर्मिभिरनवारिताः । पारगमनादन्तःप्रवेशार्थेति भावः । ते तत्र  
कीर्तयः सरितश्च गङ्गादयः पुण्यत्वात्पवित्रत्वाल्लोकान्पुनन्ति पावयन्ति । लोकपा-  
वनाः सन्तु पुण्यश्लोका इति भावः ॥ केवलमकृतविषयस्तुल्ययोगितालंकारः ॥

यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः ।

प्रभवेण द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा त्वया ॥ ७० ॥

यथेति ॥ गङ्गा भार्गीरथी । प्रभवत्यस्मार्गः इति प्रभवस्तेन कारणेन परमे नि-  
ष्ठतीति परमेष्ठिनो विष्णोः ॥ परमे किन्मत्ययः । “ तत्पुरुषं कृति बहुलम् ” इ-  
त्यलुक् । “-परमेवर्होदिव्याग्रभ्यः सः” इति पञ्चम् ॥ पादेन चरणेन यथैव श्ला-  
घ्यते प्रशस्यते तथैव द्वितीयेन प्रभवणोच्छिरसा त्वया श्लाघ्यते । हरिचरणवतीर्थ-  
स्यापि तीर्थभूतस्त्वार्गमिति भावः ॥

तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ।

त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत्स तु स्वाभाविकस्तैव ॥ ७१ ॥

तिर्यगिति ॥ तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापकः । सर्वव्यापीत्यर्थः । महिमा महत्त्वं  
हरेर्विष्णोस्त्रिषु विक्रमेषूद्यतस्य मत आसीत् । त्रिविक्रमोद्यतस्याति कदाचिदेव ।  
न तु सर्वदेवार्थः । नव तु व्यापको महिमा स्वाभाविकः । नित्यामिदं इत्यर्थः ॥

यज्ञभागभुजां मध्ये पदमातरधुषा त्वया ।

उच्चैर्हिरण्यं शृङ्गं सुमेरोर्वितथीकृतम् ॥ ७२ ॥

यज्ञेति ॥ यज्ञभागभुजाभिन्द्रादीनां मध्ये पदमातरधुषा निहितवत्सा त्वयोच्चै-



**योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेप्राभ्यन्तरवर्तिनम् ।**

**अनावृत्तिर्भयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥ ७७ ॥**

योगिन इति ॥ योगिनोऽध्यात्मवेदिनः क्षेप्राभ्यन्तरवर्तिनं शरीरान्तर्गतं सर्वभूतान्तर्यामिनम् । परमात्मस्वरूपिणमित्यर्थः ॥ “क्षेत्रं पक्षीशरीरयोः” इत्यमरः ॥ यं शब्दं विचिन्वन्ति मृगयन्ते । मनीषिणो विद्वान्मो यस्य शम्भोः पदं स्थानमविद्यमानमाहुतेः पुनः संसारापन्नेभ्यं यत्र तत्तथाभूतमाहुः ॥

**स ते दूहितरं साक्षात्साक्षो विश्वस्य कर्मणाम् ।**

**दृणुते वरदः शंभुरस्मत्संक्रामितैः पदैः ॥ ७८ ॥**

स इति ॥ विश्वस्य जगतः कर्मणां साक्षी द्रष्टा ॥ “साक्षाद्द्रष्टारि संज्ञायाम्” इतीतिब्रह्मण्यः ॥ वरानिष्टान्ददतीति वरदः ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ इति कप्रत्ययः ॥ स पूर्वोक्तः शंभुरस्मत्संक्रामितैः पदैरस्मागु निर्वाणतैर्वायैस्ते दूहितरं साक्षाद्दृणुते । अस्मन्मुखेन स्वयमेव याचत इत्यर्थः ॥

**तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ।**

**अज्ञोच्या हि पितुः कन्या सद्गर्हप्रतिपादिता ॥ ७९ ॥**

तमिति ॥ तं शब्दं भारत्या वाचार्थमभिधेयमिव सुतया दूहित्रा योक्तुं संप्र-  
दयितुमर्हसि ॥ अथ वागर्थयोरुपमानत्वं सामर्थ्याच्छ्रवणोन्मेषयोगो दिवसित इत्यु-  
क्तम् “वागर्थविषं संपृक्तं” । (रघुवंशे १ । १) इत्यत्रापि ॥ तथाहि । सद्गर्ह-  
प्रतिपादिता दत्ता कन्या पितुरज्ञोच्या ॥

शृणान्तरमप्याह—

**यावन्त्येतानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।**

**मातरं कल्पयन्त्वेनामीशो हि जंगतः पिता ॥ ८० ॥**

यावन्तीति ॥ स्यावराणि चराणि च यावन्त्येतानि भूतानि । सन्तीति  
शेषः । सर्वाणि भूतानीत्यर्थः । एनां ते दूहितरं मातरं कल्पयन्तु । हि यस्मादीशो  
जगतः पिता । पितृदारेषु मातृभावो न्याय्य इति भावः ॥

**प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।**

**वरणौ रजयन्त्वस्याभूडामणिमरीचिभिः ॥ ८१ ॥**

प्रणम्येति ॥ विबुधा देवाः शितिकण्ठाय शिवाय प्रणम्य तदनन्तरं नील-  
कण्ठमनावानन्तरमस्माद्वरणौ चूडामणिमरीचिभि रजयन्तु । ईश्वरपरिग्रहादति-  
कृदेवतावन्द्या भवत्वित्यर्थः ॥



उमा वपुर्भवान्दाता याचितार इमे वचम् ।

वरः शंभुरलं शेष तत्कुलोद्भूतये विधिः ॥ ८२ ॥

उमेति ॥ उमा वपुः । भवान्दाता । इमे वपं याचितारः मार्गकाः । शंभुर्वरो बोधा । एष विधिरेषा मामग्री त्वत्कुलस्योद्भव उच्छ्रयापालं पर्याप्तं हि ॥ “नमः-  
स्थितिस्वाहास्वधा-” इत्यादिना चतुर्थी ॥

अस्तोतुः स्तूपमानस्य वन्द्यस्यानन्यवन्दिनः ।

सुतासंबन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ॥ ८३ ॥

अस्तोतुर्गति ॥ स्वयमन्यस्तोना न भवतीत्यस्तोतुः किंतु स्तूपमानस्य सर्व-  
स्तुत्यस्य वन्द्यस्य जगद्वन्द्यस्य स्वयमन्यं न वन्दत इत्यनन्यवन्दिनो विश्वगुरोर्दे-  
वस्य सुतासंबन्धविधिना यानसंबन्धाचरणेन गुरुर्मव । यो नान्यं स्तौति न वन्दते  
तस्यापि त्वं स्तुत्यो बन्धश्चेत्यहो तव भाग्यवत्तत्पर्यः ॥

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखौ ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ ८४ ॥

एवमिति ॥ देवर्षावर्द्धिरस्येवं वादिनि मति पार्वती पितुः पार्श्वेऽधोमुखौ  
समी । लज्जयेति शेषः । लीलाकमलपत्राणि गणयामास संचरुयौ । लज्जावशा-  
त्कमलदलगणनाध्याजेन हर्षं जुगोपेत्यर्थः ॥ अननावर्द्धित्याख्यः संचारी भाव  
वक्तुः । तदुक्तम्—“अर्द्धादृथा तु लज्जादंर्द्धाद्याकारगोपनम्” इति ॥

शैलः संपूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।

प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः ॥ ८५ ॥

शैल इति ॥ शैलो हिमवान्संपूर्णकामोऽपि । दातुं कृतनिश्चयोऽपीत्यर्थः ।  
मेनामुखमुदैक्षत । उचितांतरजिज्ञामयेति भावः । तथाहि । प्रायेण कुटुम्बिनो  
गृहस्थाः कन्यार्थेषु कन्याप्रयोजनेषु गृहिण्येव नेत्रं कार्यज्ञानकारणं येषां ते तयो-  
क्ताः । ककुत्रमयानवृत्तय इत्यर्थः ॥

मेने मेनापि तत्सर्वं पत्युः कार्यमभीप्सितम् ।

भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ॥ ८६ ॥

मेन इति ॥ मेनापि पत्युर्हिमालयस्य तत्सर्वमभीप्सितं कार्यं मेनेऽङ्गीचकार ।  
तथाहि । पतिरेव व्रतं यासां सा भर्तुरिष्टेऽभीप्सिते न विषते व्यभिचारो यासां  
सा अव्यभिचारिण्यो भवन्ति । भर्तृविद्यामितावज्ञा भवन्तीति भावः ॥

**इदमत्रोचरं न्यायमिति बुद्ध्या विमृश्य सः ।**

**आददे वचसामन्ते मङ्गलालंकृतां सुताम् ॥ ८७ ॥**

**इदमिति ॥** स हिमवान्वचसामन्ते मुनिवाक्यावसानेऽत्र मुनिवाक्य इदमुच-  
रश्लोके वक्ष्यमाणं दानमेव न्याय्यं न्यायादनपेतमुत्तरमिति बुद्ध्या विमतेन विमृश्य  
विचिन्त्य मङ्गलं यथा तथालंकृतां मङ्गलालंकृतां सुतामाददे इत्याभ्यां जग्राह ॥

**एहि विश्वात्मने वत्से भिक्षासि परिकल्पिता ।**

**अर्थिनो मुनयः प्राप्तं गृहमेधिफलं मया ॥ ८८ ॥**

**एहीति ॥** हे वत्से पुत्रि । एषागच्छ । त्वं विश्वात्मने शिवाय भिक्षा परिक-  
ल्पितामि निधितारामि । “ गन्नादस्त्वन्वपर्यन्तं सर्वं भिक्षा तर्पास्वनः ” इति वच-  
नार्थादिति भावः । अर्थिनो याचनारो मुनयः । मया गृहमेधिनो गृहस्थस्य फलं  
मासम् । उह परत्र च नागकन्वान्पात्रे कन्यादानं गार्हस्थ्यस्य फलमस्यर्थः ॥

**एतावदुक्त्वा तनयामृषीनाह महीधरः ।**

**इयं नमति वः सर्वास्त्रिलोचनवधूरिति ॥ ८९ ॥**

**एतावदिति ॥** महीधरो हिमवांस्तनयामेतावत्पूर्वोक्तामुक्त्वाप्रीनाह—कि-  
मिति । इयं त्रिलोचनवधूर्यम्वकपत्नी वः सर्वान्नमतीति । त्रिलोचनवधूरिति  
सिद्धवर्दाभधानेनार्वाग्रानपक्षं दानार्थान् सूचयति ॥

**ईप्सितार्थेक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।**

**आशीर्भिरधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥ ९० ॥**

**ईप्सितार्थेति ॥** ते मुनयः । ईप्सितार्थक्रिययंष्टाधिकरणेनोदारं महत् ॥ “ उ-  
दारो दानुमहतोः ” इत्यमरः ॥ गिरेर्हिसत्रतां वचो वचनमभिनन्द्य सार्धार्थां सं-  
स्तुताम्बिकामम्बाम् । पच्यते इति पाकः फलम् । पुरःपाकाभिः पुरस्कृतफला-  
भिराशीर्भिराशीर्वादिरेधयामासुः संवधयामासुः ॥

**तां प्रणामादरस्वस्तजाम्बूनदवतंसकाम् ।**

**अङ्कमारोपयामास लज्जमानामरुन्धती ॥ ९१ ॥**

**तामिति ॥** प्रणामादरेण नमस्कारामक्त्या सस्ते जाम्बूनदे सुवर्णविकारौ  
वर्तसके कवककुण्डले यस्यास्तां लज्जमानां ताम्बिकामरुन्धत्यङ्कमारोपयामास ॥  
“ रुहः पौष्पतरस्याम् ” इति फलतरः ॥

तन्मातरं चाश्रुमुखीं दुहितृस्नेहविक्रवाम् ।

वरस्यानन्यपूर्वस्य विशोकामकरोद्गुणैः ॥ ९२ ॥

तदिति ॥ दुहितृस्नेहेन पुत्रिकाप्रेम्णा विक्रवां विपोक्ष्यत इति भीताम् । अ-  
तएवाश्रुणि मुखे यस्यास्नायश्रुमुखीं तस्या भ्रामिकाया मातरं तन्मातरं मेनां च ।  
अन्या पूर्वं यस्यास्त मोऽन्यपूर्वः ॥ “ सर्वनाम्नो वृत्तिविषये पुंवद्भावः ” इति  
पूर्वपदस्य पुंवद्भावः ॥ म न भवतीत्यनन्यपूर्वस्मभ्यामनन्यपूर्वत्वम् । सापत्न्यदुःसमकु-  
र्वत इत्यर्थः । वरस्य वन्दुर्गुणैर्गुण्यजयन्वार्त्ताभिर्विंशोकां निर्दुःस्वामकरोत् ॥

वैवाहिकीं तिथिं पृष्टास्तत्क्षणं हरबन्धुना ।

ते ज्यहादूर्ध्वमाख्याय चेरुंश्चीरपरिग्रहाः ॥ ९३ ॥

वैवाहिकीमिति ॥ चीरपारिग्रहा वल्कलमात्रवचनास्ते तर्पाम्नस्तत्क्षणं त-  
स्मिन्नेव क्षणे दृक्बन्धुना द्रिक्वगा वैवाहिकीं विवाहयोग्यां तिथिं पृष्टाः केत्यनु-  
युक्ताः सन्तः । त्रयाणामेका समाहारकथनः ॥ “ तद्विनाशोत्तरपदममाहारे च ” इ-  
ति समासः । “ राजाहःसखिभ्यष्ट्व ” इति टच्प्रत्ययः । द्विगुत्वादेकवचनम् ।  
“ राधाहाहाः पुमि ” इति पुल्लिङ्गता ॥ तस्माज्ज्यहादूर्ध्वमुपर्याख्याय चतुर्थेऽङ्गनि  
विवाह इत्युक्ता चेरुर्थालिताः ॥

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्राप्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चारुमै निवेद्यार्थं तद्विमृष्टाः स्वमुद्ययुः ॥ ९४ ॥

त इति ॥ ते पुनर्यो हिमालयमामन्त्र्य साधु यामेत्यापृच्छथ पुनः शूलिनं हरं  
संकेतस्थानस्थं प्राप्य सिद्धं निष्पन्नमर्थं प्रयोजनमर्थं निवेद्य च ज्ञापयन्वा च त-  
द्विमृष्टास्तेन शूलिना विमृष्टाः स्वमाकाशं प्रत्युद्ययुरुत्पेतुः ॥ अत्र संक्षिप्तार्थाभि-  
धानात्संक्षेपां नाम गुण उक्तः । तदुक्तम्—“ संक्षिप्तार्थाभिधानं यत्संक्षेपः परि-  
कीर्तितः ” इति ॥

भगवान्पशुपतिरुपमात्रावलम्ब्यपि मोहं न शशाक तदौन्मुख्यादित्वाह—

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।

कमपरमवशं न विप्रकर्षुर्विभ्रुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥ ९५ ॥

पशुपतिरिति ॥ उक्तं मनो यस्य स उक्तः ॥ “ उक्त उन्मनाः ” इति नि-  
पातः ॥ अद्रिसुतासमागमोत्कः पार्वतीपरिणयोत्सुकः पशुपतिरपि तानि । जीवी-  
ति शेषः । अहानि कृच्छ्रादगमयदद्यापयत् । कश्चिद्वाह—अमी भावा औत्सुक्यादवः

संवारिणोऽव्ययिन्निप्रपरकन्वयपरं वृत्तमर्थं कं न विवक्षुर्न विकारं न वेयुः ।  
यद्यस्माद्विदुं समर्थम् । जितेन्द्रियमिति यावत् । ते स्मरहरमपि स्पृशन्ति । विवर्ण-  
न्तीत्यर्थः ॥ अत्र विधुविकारसमर्थनादर्थदितरजनविकारः कैमुतिकन्यायादापत्-  
तीत्यर्थापत्तिरलंकारः । तथा च सूत्रम्—“ दण्डापूपिकयार्थान्तरपतनमर्थापत्तिः ”  
इति ॥ अर्थान्तरन्यास इति केचित्तदुपेक्षणीयम् । युक्तिस्तु विस्तरभयाञ्चोच्यते ॥ पु-  
ष्पिताग्राह्यम्—“ अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च ननौ नरगाश्च पुष्पिता-  
ग्रा ” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिद्विरचितया संजीविनी-  
समारूपया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे  
महाकाव्ये समाप्तवानो नाम षष्ठः सर्गः ।

## सप्तमः सर्गः ।

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ तिर्यौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।  
समेतबन्धुर्हिमवान्छुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ ग्रहानन्तरं हिमवानोषधीनामधिपस्य चन्द्रस्य वृद्धौ । शुक्ल-  
वस्त्र इत्यर्थः । शुभकर्मन्वाप्येमाणपक्षस्य प्राशस्त्यात् । तिर्यौ च जामित्रं लग्नात्स-  
प्तमं स्थानं तस्य गुणः श्रुद्धिः सा च ग्रहराष्टिन्यं तेनान्वितायां सत्ताम् । यद्यपि  
जामित्रश्रुद्धिलक्षणधर्मस्तथापि तद्वारा तिर्येर्गप तथा व्यवदेशो न दोषः । समेतबन्धु-  
र्युक्तबन्धुः सन् । मृताया दुहितुर्विवाहदीक्षा विवाहसंस्कारः सैव विधिः कर्म त-  
मन्वतिष्ठत्कृतवान् ॥

वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैर्गृहे गृहे व्यग्रपुरंध्रिवर्गम् ।

आसीत्पुरं सानुमतोऽनुरागादन्तःपुरं चककुलोपमेयम् ॥ २ ॥

वैवाहिकैरिति ॥ अनुरागात्प्रीतिवशात् । गृहे गृहे मतिगृहम् ॥ वीप्सायां  
द्विर्भावः ॥ विवाहः प्रयोजनमेपरिमितं वैवाहिकानि सैः ॥ “ प्रयोजनम् ” इति  
उक्तं ॥ कौतुकसंविधानैर्ब्रह्मलार्थसंपादनैर्व्यग्रो व्याकुलः पुरंध्रिवर्गः कुटुम्बनीसंधो  
यस्मिन्स्तथोक्तं सानुमतेऽद्रेः पुरं बाह्यमोपविम्रस्यमन्तःपुरमवरोधनं चैककुलेनै-  
कगृहेण बोधयेयमासीत् ॥ “ समासीयगणं गोत्रे गृहेऽपि कथितं कथम् ” इति  
विश्वः ॥ सर्वेषामपि स्वगृह एवेवं बोधनं कर्तव्य इत्यभिमानोऽबुद्धित्वार्थः । एतेन  
विवाहेः प्रचारान् वक्ष्ये । अत्र सर्वं संपन्नमेवेत्यर्थः ॥

संतानकाकीर्णमहापथं तक्षीनांष्ट्रकैः कल्पितकेतुमालम् ।

भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे ॥ ३ ॥

संतानकैरिति ॥ संतानकैर्मन्दारकुमुदीराकीर्णः आस्तुता महापथा राजकी-  
रपथा र्षोक्षमन्त्रयोक्तम् । तक्षीनांष्ट्रकैः पट्टवस्त्रैः कल्पिता विरचिताः केतुमाला  
ध्वजपङ्क्तयो यस्य तस्योक्तम् । काञ्चनतोरणानां धामा प्रभयोज्ज्वलदीप्यमानं तत्पुरं  
स्थानान्तरं मेघोरन्यत्र स्थितः स्वर्ग इवावभासे ॥ उन्मेषालंकारः ॥

एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव ।

आसन्नपाणिग्रहणेति पित्रोरुमा विशेषोच्छ्रुतितं बभूव ॥ ४ ॥

एकैवेति ॥ पुत्राश्च दृष्टितश्च पुत्राः ॥ “ भ्रातृपुत्री स्वसृदुष्टिदृष्ट्वाश्च ”  
इत्येकशेषः ॥ “ पुत्री पुत्रश्च दृष्टिता च ” इत्यमरः ॥ तेषां पङ्क्तौ सधे मत्यामप्यु-  
मेकैव चिरस्य दृष्टेव चिराज्जल्लभ्यन्तं मृतोत्थितेव मृता पुनरुत्पन्नेवासन्नपाणिग्रह-  
णासन्नविवाहेति । भर्तृदृष्टं गमिष्यतीति हेतोरित्यर्थः । पित्रोर्मतापित्रोः ॥  
“ पिता माता ” इत्येकशेषः ॥ विशेषेणोच्छ्रुतिनं प्राणभृता बभूव । पुमपत्त्यादपि  
अधिकमेवास्पदमयुदित्यर्थः ॥

अङ्गाद्ययावद्भुविरीरिताशीः सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्तु ।

संबन्धिभिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥ ५ ॥

अङ्गादिति ॥ सा पार्वत्युदीरिताशीः प्रयुक्ताशीर्वादा सत्यङ्गादङ्गमुत्सङ्गं ययौ ।  
मण्डनान्मण्डनान्तरमन्यन्मण्डनमन्वभुङ्क्तु । तदा सर्वं बन्धवः प्रत्येकमेव तामङ्गा-  
रोप्य मण्डनं प्रापञ्चभिन्यर्थः ॥ तच्च स्नेहनिबन्धनमेवेत्याह— संबन्धिभिन्नः स्व-  
पुत्रादिभिभिन्नो विभक्तोऽपि गिरेः कुलस्य वंशस्य स्नेहस्तदेकायतनं सैवैकमाय-  
तनं स्थानं तज्जगाम । तदिदं छेदेऽप्ययमेवार्थः ॥ विधेयप्राधान्याजपुंसकत्वमिति ।  
सर्वे बन्धवः स्वापत्येभ्योऽपि तस्यामधिकं स्निहन्तीति तात्पर्यार्थः ॥

मैत्रे मुहूर्ते शशलाञ्छनेन योगं गतासूत्तरफल्गुनीषु ।

तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चकुर्वन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्स्यः ॥ ६ ॥

मैत्र इति ॥ अथ मैत्रे मित्रदेवत्ये मुहूर्ते । उदयमुहूर्तानृतीयमुहूर्त इत्यर्थः ।  
“ आर्द्रः सार्द्रस्तथा मैत्रः शुभो वामव एव च ” इति बृहस्पतिस्मरणाद् । उच्चर-  
कफल्गुनीषु फल्गुनीनिशत्रे ॥ “ फल्गुनीशोष्ठपदानां च नशत्रे ” इत्येकस्मिन्पि  
बहुवचनम् ॥ शशलाञ्छनेन चन्द्रेण योगं गतासु सतीषु तस्याः पार्वताः शरीरे

वन्धुश्लिषः प्रतिकर्म मत्तावनम् ॥ “प्रतिकर्म मत्तावनम्” इत्यवरः ॥ चक्षुः ।  
कीदृशः । याः पतिपुत्रवत्यः । जीवद्भर्तृका जीवदपत्याभेत्त्वर्थः ॥

प्रतिकर्मप्रकारमेव प्रपञ्चयति—

सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिर्दूर्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नशोभम् ।

निर्नाभि कौशेयमुपात्तबाणमभ्यङ्गनेपथ्यमलञ्चकार ॥ ७ ॥

सेति ॥ सा गौरी गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिः श्वेतमर्पप्रसेपवद्भिर्दूर्वाप्रवालैर्दूर्वाङ्कुरैः  
प्रतिभिन्नशोभं विशेषितशोभं निर्नाभ्यात्कान्तनार्भि कौशेयं वस्त्रविशेषो यस्मि-  
स्तत्तथोक्तम् ॥ “कौशेयं कृमिकौशेयम्” इत्यमरः ॥ उपात्तबाणं गृहीतशरम् ॥  
“शरः सन्निभया घ्राणः” इति मनुस्मरणात् ॥ अभ्यङ्गनेपथ्यमभ्यङ्गवेशमलञ्चकार ।  
अलङ्कारमप्यलञ्चकारेण्यर्थः ॥

वधौ च संपर्कमुपेत्य बाला नवेन दीक्षाविधिसायकेन ।

करेण भानोर्बहुलावसाने संवृक्ष्यमाणेव शशाङ्कुरेखां ॥ ८ ॥

वभाषिति ॥ किंचित् चार्थः ॥ बाला नवेन दीक्षाविधीं विवाहकृत्ये यः  
सायकस्तेन संपर्कमुपेत्य बहुलावसाने कृष्णपञ्चान्यये । शृङ्गपक्षादावित्यर्थः । भा-  
नोः करेण किरणेन संवृक्ष्यमाणोपचीयमाना । “मालिमये शशिनि रवेर्दीधितयो  
मूर्च्छितास्तयो नैशम् । क्षपयन्ति” इत्यादिवचनात् । शशाङ्कुरेखे च वधौ ॥

ता लोध्रकल्केन इताङ्गैलामाश्यानकालेयकृताङ्गरागाम् ।

वासो वसानामभिपेकयोग्यं नार्यश्चतुष्काभिमुखं व्यनैषुः ॥ ९ ॥

तमिति ॥ लोध्रकल्केन लोध्रचूर्णेन हतमङ्गैर्नलं यत्साम्नाम् । कुतोद्भूतानाम-  
त्यर्थः । आश्यानमीषच्छुष्कं तेन कालेयेन गन्धद्रव्येण कृताङ्गरागाम् । कुतस्ते गन्धा-  
मित्यर्थः ॥ “अथ जायकम् । कालेयकं च कालानुमार्य च” इत्यमरः ॥ अभिपेक-  
योग्यं वासो वस्त्रं वसानां स्नानशाटीमाच्छादयन्तां तां पार्वतीं नार्यश्चतुष्कं चतुःस्त-  
म्भसृष्टं तदभिमुखं व्यनैषुः । ज्ञानसृष्टं निन्युरित्यर्थः ॥

विन्यस्तवैर्दूर्यर्शिलातलेऽस्मिन्नावदमुकाफलभक्तिचित्रे ।

आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः सतूर्यमेनां स्नपयावभूवुः ॥ १० ॥

विन्यस्तेति ॥ विन्यस्तं वैर्दूर्यशिलातलं मरकताश्लामदेशो यस्मिन्स्तास्म-  
न्नाङ्गानां मुकाफलानां भक्तिधी रचनाभिधिरेऽस्मिन्चतुष्क एनां पार्वतीमाव-  
र्जितानामवर्जितानामष्टापदकुम्भानां कनककलशानां तां यः सतूर्यं मङ्गलवाचयुक्तं

१ रावम्. २ केला. ३ अभिमुखीमनैषुः. ४ चित्रे च तस्मिन्. ५ आविह.

पथा तथा कपवायव्युः । अहसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठा यत्नेतृपदम् ॥ “महता  
संज्ञायाम्” इति दीर्घः ॥ “महापदं स्वात्कनकम्” इति विभः ॥

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतपत्त्युद्रमनीयवस्त्रा ।

निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥

सेति ॥ मङ्गलार्थस्नानेन विशुद्धगात्री निर्मलाङ्गी पत्त्युर्वरस्योद्रमनीयवस्त्रं  
धीतवस्त्रम् ॥ “धीतमुद्रमनीयं स्यात्” इति इत्यायुधः । “तत्स्यादुद्रमनीयं यद्वा-  
तयोर्वस्त्रयोर्पुगम्” इत्यमरः ॥ युगग्रहणं तु प्रार्थिकार्थमायम् । अनपरात्र हीर-  
सायी—“युगं प्रायशां यद्भक्ष्यं तदेव” इति व्याख्याय “गृहीतपत्त्युद्रमनीय-  
वस्त्रा” इत्येतदेवोदाहृतवान् ॥ गृहीतं पतिं प्रत्युद्रमनीयवस्त्रं यथा सा । धीतवस्त्र-  
माख्यादितवतीत्यर्थः । सा पार्वती निर्वृत्ता निष्पन्नः पर्जन्यस्य जलेनाभिषेको  
यस्याः सा तथोक्ता । प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं काशं काशापुष्पं यस्याः सा तथोक्ता  
वसुधेव रेजे भृगुधे ॥

तस्मात्प्रवेशाच्च वितानवन्तं युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।

पतिव्रताभिः परिरुह्य निन्ये कृतासनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥

तस्मादिति ॥ किञ्चेति सार्थः । तस्मान्प्रदेशान्कान्प्रदेशाद्वितानवन्तमुल्लोचयु-  
क्तम् ॥ “अस्ती वितानमुल्लोचः” इत्यमरः ॥ मणिस्तम्भचतुष्टयेन युक्तं कृत्वा स-  
ज्जमानमासनं यस्मिन् कौतुकवेदिमध्यं पतिव्रताभिः परिरुह्य दोर्म्यामालिङ्ग्य  
निन्ये नीता । प्रमाधनार्थमित्यर्थः ॥

तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं क्षणं व्यलम्बन्त पुरोनिषण्णाः ।

भूतार्थशोभाद्रियमाणनेत्राः प्रसाधने संनिहितेऽपि नार्यः ॥ १३ ॥

तामिति ॥ नार्यः प्रमाधिकास्तां तन्वीं पार्वतीं तत्र वेदिमध्ये प्राङ्मुखीं नि-  
वेश्योपवेश्य पुरोनिषण्णा अग्रे स्थिताः । प्रमाध्यनेऽनेनेति प्रमाधनेऽलंकारमाध-  
नवर्गे संनिहितेऽपि भूतार्था सत्यरूपा । स्वाभाविकीति यावत् । या शोभा राम-  
जीके तथा द्रियमाणान्याकृष्यमाणानि नेत्राणि यामां तास्तथोक्ताः क्षणं व्यल-  
म्बन्त । स्वाभावमुन्दर्याः किमस्याः प्रमाधनेनेति तूष्णीं तत्स्थुरित्यर्थः ॥

धूपोष्मणा स्याजितमार्द्रभावं केशान्तमन्तःकुसुमं तदीयम् ।

पर्याक्षिपत्काचिदुदारबन्धं दूर्वावता पाण्डुमधूकदाज्ञा ॥ १४ ॥

धूपेति ॥ काचित्प्रसाधिका धूपोष्मणा करणेनार्द्रभावमार्द्रत्वं स्याजितम् ॥

पचादिषु पाठादिकर्मकत्वम् । स्पष्टतेर्ण्यन्तादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥ अन्तःकुसुम-  
यन्तर्निहितकुसुमं तस्या इमं तदीयं केशान्तं केशपाशं दूर्वावता मध्ये मध्ये श्रयित-  
दूर्वेण पाण्डुमधुकदम्बा हरितमधुदुमकुसुममात्येन ॥ “मधुके तु गुह्यपुष्पमधुधुमौ”  
इत्यमरः ॥ उदारवन्धं रम्यवन्धं यथा तथा पर्याक्षिपद्भवन्ध ॥

विन्यस्तशुक्रागुरु चक्रुरेङ्गं गोरोचनापत्रविभक्तमस्याः ।

सा चक्रवाकैरङ्कितसैकतायास्त्रिस्तोतसः कान्तिमतीत्य तस्यौ ॥

विन्यस्तेति ॥ अस्या गौर्या अङ्गं गात्रं विन्यस्तं विरचितं शुक्रागुरु यस्त्रि-  
स्तङ्गोरोचनायाः पत्रैः पत्ररचनाभिर्विभक्तं विभोपतं च चक्रुः । सा तथाभूता गौरी  
चक्रवाकैरङ्कितं सैकतं यस्यास्तस्यास्त्रिस्तोतसो गङ्गायाः कान्तिं शोभायतीत्यातिकम्प-  
तस्यौ ॥ अत्र गोरोचनाचक्रवाकयोः परितन्वेन साम्यं त्रिस्तोतसो धावन्त्यं तु प्रसि-  
द्धतायाः स्वपदेनोपात्तम् ॥

लङ्घद्विरेफं परिभूय पद्मं समेपलेखं शशिनश्च बिम्बम् ।

तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धैश्चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥

लङ्घेति ॥ प्रसिद्धैर्भूषितैः ॥ “प्रसिद्धां कथानभूषितां” इत्यमरः ॥ अलकैर-  
पलाशिता तस्या गौर्या आननश्रीर्लङ्घद्विरेफं पद्मं समेपलेखं मेघरखायुक्तं शशिनो  
बिम्बं च परिभूय निरङ्कुल्य सादृश्यमुपमा तस्य कथोक्तस्तस्याः प्रसङ्गं प्रसक्तिं  
सादृश्यं वाच्चात्रप्रसक्तमपि चिच्छेदाभिनत । प्रसक्तयोः पञ्चचन्द्रयोः परिभूतत्वा-  
दन्यत्र चामसङ्गादित्यर्थः ॥ अत्र पूर्वार्धेवाक्यार्थस्य सादृश्यकथाच्छेदं प्राति हेतुत्वं  
नोपन्यासान्काव्यालङ्कारमलंकारः । लक्षणं नृक्तम् ॥

कर्णार्पितो लोभ्रकषायरुक्षे गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे ।

तस्याः कपोले परभागलाभाद्वन्ध चक्षुषि यवप्ररोहः ॥ १७ ॥

कर्णेति ॥ तस्या गौर्याः कर्णेऽर्पितो निक्षिप्तो यवप्ररोहो यवाङ्गुरो लोभ्रस्य  
वृषाविशेषस्य कषायेण विलेपनेन रुक्षं विशदं । उद्गतिरे इत्यर्थः ॥ “कषायो रक्त-  
भेदे स्यादङ्गरागे विलेपने” इति विश्वः ॥ गोरोचनायाः क्षेपेण विन्यासेन नि-  
तान्तगौरिरेत्यन्तरूपे ॥ “गौरः श्वेतरूपे पीले” इति विश्वः ॥ कपोले गण्डस्थले  
परभागलाभादूर्णान्कर्षमात्रेश्चक्षुषि । इष्टार्णार्णानि शेषः । बन्ध जहार । आचर्षे-  
त्यर्थः । गोरोचनारूपे गण्डस्थले पाण्डुरो यवाङ्गुरो विजानीयवर्जसंनिधानाच्छुष्-  
वर्णोत्कर्षः संक्षुभ्राकर्षकोऽभूदिति भावः ॥

रेखाविभक्तः सुविभक्तगाऽयाः किञ्चिन्मधूच्छिष्टविमृष्टरागः ।

कामप्यभिख्यां स्फुरितैरपुष्यदासन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः ॥ १८ ॥

रेखेति ॥ सुविभक्तगाऽयाः सुसंश्लिष्टावपवायाः पार्वत्या रेखया मध्यगतया

१ भासकः. २ अस्याः. ३ विभक्तममम. ४ लीनः. ५ भद्रः. ६ च विभक्तः. ७ विवृष्टः.



विषयः सुप्रियः किञ्चिदीषन्मृच्छिष्टेन सिक्थकेन विहृष्टो विभेदेन निर्यलीकृतो रावो यत्नः स तथोक्तः ॥ “ मधुच्छिष्टं तु सिक्थकम् ” इति “ निर्गन्धं शोषितं मृष्टम् ” इति चामरः ॥ अन्यथोक्तम्—“ अर्लाहिलापगमायाधरेषु सिक्थकलेपः क्रियते ” ॥ आसन्नं मनिहितं लावण्यफलं मन्द्यप्रयोजनं मुत्तचुम्बनादिरूपं यत्नः स तथोक्तोऽधरोष्ठः स्फुरितैर्माविभृमशमिभिः स्पन्दैः कामप्यनिर्वाच्यामभिरुयां शोभापृष्यन्नुपोष ॥ “ अभिरुया नामशोभयोः ” इत्यमरः ॥

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणी कृताशीर्मात्येन तां निर्वचनं जघान ॥ १९ ॥

पत्युरिति ॥ सख्या ॥ कस्यां ॥ चरणी रञ्जयित्वा लाक्षारमाक्तौ कृत्वा ॥ कृताशीरिति करानिना समानकर्तृकत्वम् ॥ अनेन चरणेन ॥ रञ्जने द्वयोरपि नियमाचरणादित्युक्ताप्याचिन्तात्तादनविधानेकतरपरामर्श इत्याहुः ॥ पत्युरीश्वरस्य शिरश्चन्द्रकलाम् । मुग्धविशेष इति शेषः । स्पृश ताडयेति परिहासपूर्वं कृताशीः मयुक्ताशीर्वाहा मा पार्वती तां सर्वां मान्येन मालया ॥ “ मान्यं मालास्त्रजी ” इत्यमरः ॥ निर्वचनं यथा तथा । तूष्णीमन्यर्थः । जघान ताडयामास ॥ निर्वचनमित्यनेन विह्वलारुहः पृङ्गारानुभाव उक्तः । तदुक्तम्—“ प्राप्तकालं तु यद्गूपा-  
त्कुर्याद्वा विह्वलं हि तत् ” इति ॥

तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्ते प्रसाधिकाभिर्नयने निरीक्ष्य ।

न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या कालाञ्जनं मङ्गलमित्पुपात्तम् २०

तस्या इति ॥ प्रसाधिकाभिरलंकर्त्रीभिः भुजाने मय्यगुत्पन्ने उत्पलपत्रे इव कान्ते रम्ये तस्या नयने निरीक्ष्य कालाञ्जनमञ्जनविशेषश्चक्षुषोः कान्तिविशेषबु-  
द्ध्या । शोभातत्त्वयो भविष्यतीति बुद्ध्यन्त्यर्थः । नोपात्तं न गृहीतं किन्तु मङ्गलं शु-  
भमिति हेतोरुपात्तम् । निमग्नभगस्य क्रियाहार्यकादम्बरेणात्र भावः ॥

सा संभवद्भिः कुसुमैर्लतेव ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा ।

सरिद्धिहंगैरिव लीयमानैराभुच्यमानाभरणा चकासे ॥ २१ ॥

सेति ॥ आभुच्यमानाभरणा निबध्यमानाभरणा सा गौरी संभवद्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा-  
नैः कुसुमैर्लतेव । अनेन पद्मरागेन्द्रनीलादीन्याभरणानि सूचितानि उताकुसुमानां  
नानावर्णत्वाद् । उद्यद्भिरुद्यं गच्छद्भिर्ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा रात्रिरिव । अनेन  
यौक्तिकानि कथितानि । लीयमानैराभयद्भिः । निषीर्दाद्भिरित्यर्थः । विहंगैश्चक्रवाकैः  
सरिद्धि । अनेन सुवर्णाभरणानि सूचितानि । विहंगाश्च तस्मैचक्रवाका

अधियताः । चकासे रेजे । अत्र लताकुसुमादीनां सहजसंबन्धनामुपमानस्वेनोपा-  
दानादाहार्यकर्षापि तस्याः सहजमिवाशोभतेति भावः ॥

आत्मानमालोक्य च शोभमानमादर्शबिम्बे स्तिमितायताक्षी ।

हरोपयाने त्वरिता वभूव स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥ २२ ॥

आत्मानमिति ॥ किंचित् चार्थः । गौरी शोभमानमात्मानं निजशरीरमादर्श-  
बिम्बे दर्पणमण्डले ॥ “दर्पणे मुकुगदर्शी” इत्यमरः ॥ स्तिमितायताक्ष्यादरा-  
शिश्रुलायनलोचना मत्यालोक्य हरोपयाने हरोपार्श्वे नर्वाग्ना व्यग्रा वभूव । स्त्री-  
णां वेषो नेपथ्यं प्रियस्य भर्तुरालोकं दर्शनं फलं प्रयोजनं यस्य स तथोक्तो हि ।  
अन्यथाग्न्यर्चान्द्रका स्यादिति भावः । अनेन कालाक्षमखलक्षणमोन्मुख्यमुक्तमि-  
न्यनुमर्थयम् ॥

अर्थाङ्गुलिभ्यां हरितालमाद्रे माङ्गल्यमादाय मनःशिलां च ।

कर्णावसक्तमलदन्तपत्रं माता तदीयं मुखमुन्नमय ॥ २३ ॥

अथेति ॥ अथ प्रसाधनान्तरं माता मेनका माङ्गल्यं माङ्गलार्थमाद्रं इदं हरि-  
तालं वर्णद्रव्यावशेषं मनःशिलां धानुविशेषं चाङ्गुलिभ्यां तर्जनीमध्यमाभ्यामादाय  
कर्णयोस्त्वमक्तं लग्ने अमले दन्तपत्रे यस्य तत्तथोक्तं तस्याः पार्वत्या इदं तदीयं मु-  
खमुन्नमय । “विवाहदीक्षातिलकं चकार” ( ७। २४ ) इत्युत्तरश्रुतिनान्वयः ॥

उमास्तनोद्भेदमनु प्रवृद्धो मनोरथो यः प्रथमं वभूव ।

तमेव मेना दुहितुः कथंचिद्विवाहदीक्षातिलकं चकार ॥ २४ ॥

उमेति ॥ उमायाः स्तनोद्भेदमनु । स्तनोदयमागम्येयर्थः । प्रवृद्धः वृद्धि ग-  
तः । प्रागेवान्पक्ष इति भावः । यो मनोरथो वाञ्छा ॥ “वाञ्छा लिप्सा मनोरथः” इ-  
त्यमरः ॥ प्रथमं मनोरथान्तरान्प्राप्तं । अयमेव प्रथमो मनोरथ इत्यर्थः । वभूव । मेना  
दुहितुस्त्वमेव मनोरथभूतमेव ॥ तद्विषयं ततोपचारः ॥ विवाहदीक्षायां विवाहकृ-  
त्यं तिलकं कथंचित्कुण्डलेण चकार । आनन्दवात्पान्धनयोः शेषः । विवाहानन्त-  
रभाक्षित्वादित्येषामयमेव प्रथमो मनोरथ इति भावः ॥ युग्मकम् ॥

वचन्ध चास्माकुलदृष्टिरस्याः स्थानान्तरे कल्पितसंनिवेशम् ।

धात्र्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्धमाणमूर्णमप्यै कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

वचन्धेति ॥ अस्याः पार्वत्या अर्भगानन्दवर्षगाकुलदृष्टिरस्यैव स्थानान्तरे  
कल्पितः संनिवेशो निक्षेपो यस्य तत् । स्वस्थानादन्यत्र स्थापनमित्यर्थः । अत-

एव धाम्य वषातुरङ्गलीधिः धनिमार्थमाणं स्वस्थानं प्राप्यमाणमूर्धन्यं येषादि-  
लोमनिर्मितम् ॥ “ऊर्णा येषादिर्लोमि म्यात्” इत्यमरः ॥ कौतुकहस्तमूर्ध-  
न्यमङ्गलहस्तमूर्धन्यम् ॥ “कौतुकं मङ्गलं हर्षं हस्तमूर्धने कुतूहले” इति ज्ञानभट्टः ॥ वचन्य  
च । येषानि शेषः ॥ पूर्वोक्तानि लकारियाममूर्धन्यार्थश्चकारः ॥

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा पर्यामिचन्द्रेव शरच्चिद्यामा ।

नयं नवक्षीमनिवासिनी सा म्रूयो बभौ दर्पणमादधाना ॥२६॥

क्षीरोदवेति ॥ नयं नूतनं क्षीमं दुर्गलं निवस्य आच्छादयतीति नवक्षीमनिवा-  
सिनी ॥ वस्त्रेराच्छादनादर्थार्पणानि ॥ तथा नयं दर्पणमादधाना विभ्रती मा गौरी  
सफेनपुञ्जा सर्वाङ्गदरपाङ्गः । क्षीरमुदकं यस्य स क्षीरोदः क्षीरममुद्रः ॥ “उ-  
दकस्योदः संज्ञायाम्” इत्युदादेशः ॥ तस्य वेला तीरभूमिरिव ॥ “वेला कौ-  
ले च जलधेस्तारिणीर्वाकाः” इति विश्वः ॥ पर्यामिचन्द्रा पूर्णचन्द्रा शरच्चिया-  
मा शरद्वार्जिरिव भूयो भूयष्टं बभौ चक्रामे ॥

तामर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।

अकारयत्कारयितव्यदक्षा क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ॥ २७ ॥

तामिति ॥ कारयितव्येषु दक्षा कारयत्री । क्रमोपदेशकुशलबधेः । माता  
धेना । प्रतिपत्तुमर्थाति प्रतिष्ठा ॥ “आतश्चापमर्गे” इति कः । स्त्रियां टा-  
प् ॥ कुलस्य प्रतिष्ठां कुलालम्बनभूताम् । स्थितिकारिणीमित्यर्थः । तां गौरीम् ।  
आर्चिताभ्यः पूजिताभ्यः कुलदेवताभ्यां गृहदेवताभ्यः प्रणमय्य प्रणम्य कार-  
यिता ॥ “लयाप लघुपूर्वात्” इति जेरयादेशः ॥ सतीनां पतिव्रतानां पाद-  
ग्रहणं पादाभिवन्दनं क्रमेणाकारयन्कारयामास ॥ “हकारन्यतरस्याम्” इ-  
ति शिक्तुः कर्मत्वम् । अन्यत्र च नमस्कर्मकत्वात् “गतिवृद्धि-” इत्यादिना ॥

अस्वण्डितं प्रेम लभस्व पत्युरित्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा ।

तथा तु तस्यार्धशरीरभाजा पश्चात्कृताः स्निग्धजनाशिषोऽपि २८

अस्वण्डितमिति ॥ नम्रा प्रणतोमा ताभिः सतीभिः पत्युः शिवस्यास्वण्डि-  
तमस्तं प्रेम लभस्व प्राप्तुमीत्युच्यते स्म आभाहता ॥ “लट् स्म” इति भूतार्थे लट् ॥  
तस्य हरस्य । अर्धं शरीरस्यार्धशरीरम् ॥ “अर्धं नपुंसकम्” इति मयामः ॥ तद्ग-  
जतीत्यर्थशरीरभाजा तथा गौरी तु स्निग्धजनाशिषोऽपि कन्धुजनाशिर्वादा अपि प-  
श्चात्कृता अर्धरीकुताः । ततोऽप्याधिकफललाभादिनि भावः ॥

इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रिस्तस्याः कृती कृतमशेषयित्वा ।

सम्यः सभायां सुहृदास्थितायां तस्थौ वृषाङ्गमनप्रतीक्षः २९

इच्छेति ॥ कृती कुशलः । सभायां साधुः सम्यः ॥ “ सभाया यः ” इति यमत्ययः ॥ अद्रिर्हिमवानिच्छाविभूत्योरनुसादंभ्ययोरनुरूपं सदृशं यथा तथा तस्याः पार्वत्याः कृत्यं कर्तव्यमशेषयित्वा शेषं निःशेषं कृत्वा । समाप्येत्यर्थः ॥ अशेष-शब्दाच्चत्करोतीति प्यन्तात्काप्रत्ययः ॥ सुहृदास्थितायां बन्धुजनाक्रान्तायां सभा-यां संसदि वृषाङ्गस्य इरस्यागमनं प्रतीक्षन् इति तथोक्तः सन् ॥ “ कर्मण्यण ” इत्येण ॥ तस्थौ स्थितः ॥

तावद्रवस्यापि कुबेरशैले तत्पूर्वपाणिमहणानुरूपम् ।

प्रसाधनं मातृभिरादृताभिर्न्यस्तं पुरस्तात्पुरशासनस्य ॥ ३० ॥

तावदिति ॥ तावत् । यावद्द्वाराप्रसाधनं क्रियते तत्काल एवेत्यर्थः । कुबे-रशैले कलासे । तदेव पूर्वं तत्पूर्वं तच्च तत्पूर्वाणिग्रहणं तस्यानुरूपं प्रसाधनमलंका-रसामग्री । आदृताभिः सादृताभिः ॥ कर्तारि क्तः ॥ मातृभिर्मर्माभिर्मर्माभिः सममातृकाभिः । पुरं गाम्भीर्ति पुरशामनस्तस्य पुरशासनस्य ॥ कर्तारि ल्युट् ॥ भवस्यापि पुरस्तादग्रे न्यस्तं निर्गमम् ॥

तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ।

स एव वेषः परिणेतुरिष्टं भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

तदिति ॥ ईश्वरेण शिवेन सा मङ्गलमण्डनश्रीः शुभप्रसाधनसंपत्तद्गौरवाणामु-माहृत्वादरात्केवलं पस्पृशे । स्पृष्ट्व न तु दध् उपवधारणार्थः केवलशब्दः ॥ “ केवलं चावधारणे ” इति शाश्वतः ॥ किंतु तस्य विभोर्देवस्य स एव वेषः स्ना-भाविको भस्मकपालादिवेष एव परिणेतुर्लोक उद्गोहार्तिष्टमर्पाक्षरं भावान्तरं रूपा-न्तरं प्रपेदे । अङ्गरागदिरूपतां प्रापेत्यर्थः ॥

भावान्तरापत्तिमेवाह—

बभूव भस्मैव सिंताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः ।

उपान्तभागेषु च रोचनाङ्गो गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥ ३२ ॥

बभूवेति ॥ भस्मैव सिंताङ्गरागः शुभ्रमन्धानुलेपनं बभूव । कपालमेवामलं शेखरं शिरोभूषणं तस्य श्रीः शोभा बभूव । गजाजिनस्यवोपान्तभागेष्वलमदे-शेषु रोचनेवाङ्गो हंसादिविदं यस्य स तथोक्तो दुकूलभावः पट्टांशुकत्वं च बभूव । भस्मादिकमेवाङ्गरागादिभावं प्राप्तमित्यर्थः ॥

१ आगमनं प्रतीक्ष्य. २ वरस्य. ३ स्मर. ४ हरः. ५ कृताहरणः. ६ भावेक.

शङ्खान्तरद्योति विलोचनं यदन्तर्निविष्टमलपिङ्गतारम् ।

संनिध्यपक्षे हरितालमग्न्यास्तवेव जातं तिलकक्रियायाः ॥ ३३ ॥

शाङ्गेति ॥ शङ्खान्तरे ललाटस्मिन्मध्ये द्योतत इति तथोक्तम् ॥ “ शङ्खो निषी ललाटास्मिन् ” इत्यमरः ॥ अन्तर्निविष्टा मध्यगतामला पिङ्गा तारा कर्नीनिका यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “ ताराकाक्षः कर्नीनिका ” इत्यमरः ॥ यदि लोचनं तदिलोचनमेव हरितालमग्न्या वर्णद्रव्यविशेषविकारस्य तिलकक्रियायास्तिलकरचनायाः संनिधिरेव संनिध्यं तदेव पक्षः माध्यमम् ॥ “ पक्षः पार्श्वमरुन्माध्यमसहायबलभित्तुः ” इति यादवः ॥ तस्मिन्मांनिध्यपक्षे जानम् । प्रविष्टमिन्धः । अनेन ललाटलोचनमेष तस्य हरितालतिलकमभूदित्युक्तम् ॥

यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां करिष्यतामाभरणान्तरत्नम् ।

शरीरमात्रं विकृतिं प्रपदे तथैव तस्थुः फणरत्नशोभाः ॥ ३४ ॥

यथेति ॥ यथाप्रदेशं प्रदेशाप्रकोष्ठादीनर्ताक्रम्याभरणान्तरत्नं कठणाद्याभरणविशेषतः करिष्यतां संपादयिष्यतां भुजगेश्वराणां शरीरमात्रं शरीरमेव विकृतिं रूपान्तरं प्रपदे । फणरत्नशोभास्तथैव तस्थुः । तासां तथैवोपादेयत्वादिति भावः ॥

दिवापि निष्ठयूतमरीचिभासा बाल्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन ।

चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलेश्रृङ्गामणेः किं ग्रहणं हरस्य ॥ ३५ ॥

दिवापीति ॥ दिवा दिनेऽपि निष्ठयूता उर्ध्वार्ण मरीचिभासाः किरणकान्तयो यस्य तेन बाल्यादल्पतद्वत्त्वादनाविष्कृतलाञ्छनेन । अदृश्यमानकलङ्केनेत्यर्थः । चन्द्रेण नित्यं सर्वदा प्रतिभिन्नमौलेः संगतमुकुटस्य हरस्य श्रृङ्गामणेर्ग्रहणं स्वीकारः किं किमर्थम् । चन्द्रश्रृङ्गामणेर्देवस्य किमन्यश्रृङ्गामणिभिरिति भावः ॥

इस्यद्रुतैकप्रभवः प्रभावात्प्रसिद्धनेपथ्यविधेर्विधाता ।

आत्मानमासन्नगणोपनीते खड्गे निषक्तप्रतिमं ददर्श ॥ ३६ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं प्रभावात्सामर्थ्यात्प्रसिद्धस्य नेपथ्यविधेर्वैपसंविधानस्य विधाता निर्माता । अतएवाहुतानामाभर्याणामेकप्रभवो मुख्यार्नाधः स देव आसन्नगणेन पार्श्वस्वर्गेण । प्रथमगणेनेत्यर्थः । उपनीत आनीते खड्गे निषक्तप्रतिमं संक्रान्तप्रतिविम्बमात्मानं ददर्श । वीरपुरुषाणामेष आचारः ॥

■ गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी शार्दूलचर्मन्तरितोरुष्टम् ।

तत्रक्तिसंक्षिप्तवृहत्प्रमाणमारुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ॥ ३७ ॥

स इति ॥ स देवो नन्दिभुजावलम्बी नन्दिकेशरभुजावलम्बनः सन् । शार्दूलचर्मणा व्याघ्रचर्मणान्तरितमाच्छादितमुख विशालं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तम् ॥ “शार्दूलहीपिनौ व्याघ्रे” इत्यमरः ॥ तस्मिन्देवे भक्त्या मंत्रितं मङ्कोचितं वृहत्प्रमाणं यस्य तं गोपतिं हृषभं कैलाममिवारुह्य प्रतस्थे चञ्चल ॥

तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः स्ववाहनक्षोभचलावतताः ।

मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः पद्माकरं चक्रुर्विद्वन्तरीक्षम् ॥ ३८ ॥

तमिति ॥ तं देवमनुव्रजन्त्योऽनुगच्छन्त्यः स्ववाहनानां क्षोभेण प्रकम्पेण चलावतसाश्चलकुण्डला मानसः मत्प्रमातृकाः प्रभामण्डलान्येव रेणवः परागास्तैर्गौरैरुत्तुङ्गैः ॥ “गौरोऽरुणे मिते पीते” इति यादवः ॥ मुखैर्वन्तरीक्षमाकाशं पद्माकरमिव चक्रुः ॥

तासां च पश्चात्कनकप्रभाणां काली कपालाभरणा चकासे ।

बलाकिनी नीलपयोदराञ्जी दूरं पुरःक्षितशतह्रदेव ॥ ३९ ॥

तासामिति ॥ कनकप्रभाणां मुखवर्णवर्णानां तामां मातृणां पश्चात्कपालाभरणा । मितकपालालङ्कारित्यर्थः । काली महाकाली देवी च । कृष्णवर्णत्वमुच्चनाय कालीमङ्गयार्थमभयानम् । बलाकिनी बलाकावती ॥ श्रीधर्मादित्यादिनाः ॥ दूरं यथा तथा पुरोऽग्रे भिन्नाः प्रसारिताः अतस्तदा विद्युतो यस्याः सा तथोक्ता नीलपयोदराञ्जी कालमेघपाङ्क्तिर्गव चकासे ॥

ततो गर्जैः झूलभृतः पुरोगेरुदीरितो मङ्गलतूर्यधोषः ।

विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः शशंस मेवावसरं सुरेभ्यः ॥ ४० ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं भलभृतः शिवस्य पुरो गच्छन्तीति पुरोगैरुद्गमः ॥ “अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम्” इति गर्जतेप्रत्ययः ॥ गर्जैः मर्मरुदीरित उन्पादितो मङ्गलतूर्यधोषो मङ्गलवाद्यैर्वानविमानशृङ्गाण्यवगाहमानः सन् । सुरेभ्यो विमानस्थेभ्यः मेवावसरं शशंस । सुराः प्रस्थानतूर्यैर्वानमाकर्ण्योपमेव नः मेवावसर इत्याजस्रसुरित्यर्थः ॥

सुराणां मेवाप्रकारमेवाह—

उपावदे तस्य सहस्ररश्मिस्तप्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।

स तद्भुक्कूलावविदूरमौलिर्वभौ पतत्रं हवोचमाङ्गे ॥ ४१ ॥

उपावदे इति ॥ तस्य हरस्य सहस्ररश्मिः सूर्यस्तप्रा विश्वकर्षणा निर्मित

१ आशोभ. २ पद्माकरोचक्रः. ३ अन्तरिक्षम्. ४ राजिः. ५ वदन्त्याशमिव मनाहम्

नवमातप्यमृताददे । धृतवानित्यर्थः । उत्प्रेष्यते—तदुकुलात्तस्यातपत्रस्य भान्तल-  
म्बिमौ दुकुलाद्विदूरमीलिः । तदुकुलस्यामर्यालिर्नित्यर्थः । ■ इह उच्यमाने  
क्षिरमि ■ “ उत्तमाङ्गं क्षिरः शीर्यम् ” इत्यमरः ॥ पतन्ती गङ्गा यस्य स पतद्गङ्गा  
इव वर्णा ॥ तदुकुलादित्यत्र “ दूरान्तकार्थः पष्ठश्चन्यतरस्याम् ” इति दूरार्थ-  
योगे विकल्पेन पञ्चमी ॥ नाथेनाक्तम् “ अन्यागन्— ” इत्यत्राच्छब्दस्यार्थग्रहणा-  
र्थत्वात्पञ्चमीति तदनाकरम् । किंचास्य आम्बोक्तावकन्पापवादन्वान् “ दूरं ग्राम-  
स्य ” इत्यादिपष्ठप्रयोगो दृग्गपान्नः स्यादित्युपेक्षणीयमेव ॥

मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं सचामरे देवमसेविषाताम् ।

समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि सहस्रपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

मूर्ते इति ॥ गङ्गा च यमुना च गङ्गायमुने मूर्ते विग्रहभारिण्यां सचामरे चा-  
मरसहिते मर्त्या । अतएव समुद्रगा नदी तस्या रूपं स्वरूपं तस्य विपर्ययेऽप्यभा-  
वेऽपि । सह हंसपातेन हंसमंचारेण वर्तते इति सहस्रपाते इव ॥ “ तेन सहति तु-  
न्यपांमे ” इति बहुव्रीहिः । “ वीपमर्जनस्य ” इति सभावः ■ लक्ष्यमाणे दृश्यमा-  
ने सती तदानीं विवाहमये देवमसेविषातामभजताम् ॥ भवतेन्दुः ॥ गङ्गायमुने  
नामरग्राहण्यो देवमुपतम्भनार्थः ॥

तमन्यगच्छत्प्रथमो विधाता श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।

जयेति वाचा महिमानमस्य संवर्धयन्तौ हविषेव वद्विम् ॥ ४३ ॥

तमिति ॥ प्रथम आद्यो विधाता चतुर्मुखस्तथा श्रीवत्सलक्ष्मा श्रीवत्साङ्गः  
पुरुषो विष्णुश्च माभ्यान्तं देवमभ्यगच्छन्मंमुखमाययौ । किं कुर्वन्तौ । जयेति वाचा  
जयशब्देनाभ्येश्वरस्य माहमानं महत्त्वं हावपा र्क्षाभिन संवर्धयन्तौ वृद्धिं गमयन्तौ ॥  
न चानुचितमेतदुक्तामन्याह --

एकैव मूर्तिर्विभिदे त्रिधा सा सामान्यमेपां प्रथमावरत्वम् ।

विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद्विधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ४४

एकैवेति ॥ एकैव मूर्तिस्त्रिधा ब्रह्माविष्णोर्गणान्मकत्वेन विभिदे । औपार्ध-  
कोऽयं भेदो न वास्तविक इत्यर्थः । अतएवैषां त्रयाणां प्रथमावरयोर्भावः प्रथमा-  
वरत्वं ज्येष्ठकानिष्ठभावः सामान्यं साधारणम् । उच्छ्रया सर्वे ज्येष्ठा भवन्ति कनि-  
ष्ठाश्चेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—कदाचिद्भूतो विष्णोराद्यः । कदाचिद्भूतिस्त-  
स्यायः । कदाचिद्विधास्तयोर्हरिरद्योराद्यः । कदाचिर्तो हरिहरावपि धातुः सपुरा-  
णौ । एवमेतेषां पौर्वापर्यमानयनार्थात् दर्शितम् ॥

तं लोकपालाः पुरुहूतमुख्याः श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेष्टाः ।

दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिस्तद्विज्ञाताः प्राञ्जलयः प्रणेष्टुः ॥४५॥

नमिति ॥ पुरुहूतमुख्या इन्द्रादयो लोकपालाः श्रीलक्षणानामैश्वर्यचिह्नानां छत्रचामरवाहनानामुत्तमर्गेण न्यासेन विनीतवेष्टा अनुनीतवेष्टाः सन्तः । तथा दृष्टि-  
प्रदाने दर्शननिमित्ते । दर्शनप्रदानार्थमित्यर्थः । कृता नन्दिनः प्रतीकारस्थ संज्ञा  
मंकेतो यैस्तादृशाः । यम दर्शनं दापयेति नन्दिनं प्रति कृतहस्तादिमूचना इत्यर्थः ॥  
“ संज्ञा स्थाचरना नाम हस्ताद्यैश्चार्थमूचना ” इत्यमरः ॥ तद्विज्ञातास्तेन नन्दिना  
दार्शिता अयमिन्द्रः मणमत्ययं चन्द्र इत्यागुक्तिपूर्वकं निवेदिताः प्राञ्जलयः कृता-  
ञ्जलयः सन्तः । तं भवं प्रणेष्टुः मणताः ॥

कम्पेन मूर्ध्नः शतपत्रयोनिं वाचा हरिं वृषहृणं स्मितेन ।

आलोकमात्रेण सुरानशेषान्संभावयामास यथाप्रधानम् ॥४६॥

कम्पेनेति ॥ स देवः शतपत्रयोनिं चतुर्मुखं मूर्ध्नः कम्पेन तथा हरिं वाचा  
संभाषणेन वृषं शतवन्तं वृषहृणमिन्द्रम् ॥ “ वृषभृणवृषेषु हृष ” इति हृष ॥  
स्मितेन मन्दहास्येनाशेषान्पुराणाञ्चकमात्रेण दृष्टिमात्रेणेभ्यं यथाप्रधानं यथाहं सं-  
भावयामास ॥

तस्मै जयाशीः समृजे पुरस्तात्सप्तर्षिभिस्तान्स्मितपूर्वमाह ।

विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूयमश्वर्यवः पूर्ववृता मयेति ॥ ४७ ॥

तस्मा इति ॥ तस्मै शिवाय सप्तर्षिभिः ॥ “ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ” इति स-  
यामः ॥ पुरस्तादग्रे जयेन्पाशीः समृजे प्रयुक्ता । तान्सप्तर्षीन्स्मितपूर्वमाह — किमि-  
ति । वितते विश्वरूपेऽत्र प्रवर्तिने विवाह एव यज्ञस्तस्मिन्पूयं मया पूर्वमेव कृताः श-  
यिता अश्वर्यवो कर्त्तव्यज इति ॥ विशेषवाचिना सामान्यमुक्तम् ॥

विश्वावसुप्राग्रहः प्रवीणः संगीयमानत्रिपुरावदानः ।

अध्वानमध्वान्तविकारलघुयस्ततार ताराधिपखण्डधारी ॥४८॥

विश्वावसुर्वाक् इति ॥ विश्वावसुर्नाम कश्चिदध्वर्वो देवगायकस्तन्माग्रहस्तत्प्रभु-  
त्वैः प्रवीणः प्रकृष्टवीर्णेनिपुणैर्वा ॥ “ प्रवीणे निपुणादिज्ञविज्ञानिष्णाताक्षिताः ”  
इत्यमरः ॥ जयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरम् ॥ “ तद्विद्यार्थोत्तरपद- ” इत्यादिना  
समाहारसमासः ॥ “ पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ” इति स्त्रीलिङ्गान्ततानिषेधः ॥  
त्रिपुरस्य संबन्धवदानं पूर्ववृत्तं कर्म विजयरूपं त्रिपुरावदानं तत्संगीयमानं स्तूय-  
मानं यस्तु स तयोक्तः ॥ “ अवदानं कर्म वृत्तम् ” इत्यमरः ॥ ध्वान्तं तमः । मोह



इति वाचह । तद्विकारेण सप्तदिना लङ्घ्योऽभिमयनीको न भवतीत्यभ्यान्ववि-  
कारलङ्घयः । विवाहादिकं तु तस्य लीनेत्यर्थः । ताराधिपसम्भारी चन्द्रसेसरः  
संहरणानं मार्गं ततारासगच्छत् ॥

स्वे खेलगामी तमुवाह वाहः सशब्दचामीकरकिंकिणीकः ।

तटाभिघातादिव लप्रपङ्के ध्रुवन्मुहुः प्रोतघने विषाणे ॥ ४९ ॥

स इति ॥ स आकाशे खेलं सुन्दरं गच्छतीति खेलगामी । सशब्दाः शब्दा-  
यमानाश्चामीकरकिंकिण्यः काञ्चनभृद्रघाण्टका यस्य स तथोक्तः ॥ “ किंकिणी  
भृद्रघाण्टकाः ” इत्यमरः ॥ “ नघृतश्च ” इति कप ॥ वाघनेऽनेनेति वाहो वृषभः ॥  
करणे घन ॥ प्रोतघने स्मृतमेवे अतएव तटाभिघाताद्वाग्भेदालप्रपङ्के श्लिष्टकर्म  
इव स्थिते विषाणे ऽङ्गे मुहुर्ध्रुवन्मं हरमुवाह वर्हति स्म ॥

स प्रापदप्राप्तपगभियोगं नगेन्द्रगुप्तं नगरं मुहूर्तात् ।

पुरोविलम्बैर्हरदृष्टिपार्तः सुवर्णसूत्रैरिव कृष्यमाणः ॥ ५० ॥

स इति ॥ स वाहोऽप्राप्तः पराभियोगः शत्रुममाक्रान्तिर्यस्य तत्तथोक्तं नगे-  
न्द्रेण द्विषता गुप्तं रक्षितं नगरमोपाधमस्यं पुरोऽङ्गे विलम्बः संक्रान्तैर्हरदृष्टिपार्तैः  
सुवर्णसूत्रैः कृष्यमाण इव मुहूर्तात्प्रापत् । अन्यथा कथं दूरस्थाभ्युप्राप्तिः स्यादिति  
भावः । पुरः प्रसृता हरदृष्टयः पिङ्गलवर्णत्वात्सीवर्णानि वृषाकर्षणदानानीवाल-  
क्ष्यन्तेत्यर्थः ॥

तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः ।

स्वभाणचिह्नादवतीर्थ मार्गादासन्नभृष्टमियाय देवः ॥ ५१ ॥

नस्येति ॥ तस्य पुरस्योपकण्ठेऽन्तिके घनो मेघ इव नीलः कण्ठो यस्य ॥ घन-  
नीलकण्ठो देवः कुतूहलादानीत्सुक्यादुन्मुखैः पौरैर्दृष्टः सन् । स्वभाणचिह्नाभिपूर-  
विमयसमये स्वभाणाङ्गान्मार्गात्कुर्ताश्चदाकाशदेशादवतीर्थावरुणासन्नभृष्टं निकट-  
भूतलमियाय प्राप ॥

तमृद्धिमद्वन्धुजनाधिरुदैर्वृन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती ।

प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः प्रफुल्लवृक्षैः कटकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥

तमिति ॥ आगमनेन शिवागमनेन प्रतीतो हृष्टो गिरिचक्रवर्ती पर्वताधिराजो  
द्विवानृद्धिमता वस्त्रालंकारादिसमृद्धेन बन्धुजनेनाधिरुदैः । अनेन बन्धूनां समस्ता-  
म्बं सूचितम् । गजानां वृन्दैः प्रफुल्ला विकसितकुमुदा वृक्षा येषु तैः स्वैः स्वकीयैः कट-  
कैर्नितम्बैरिव तं हरं प्रत्युज्जगामागमयिष्यी ॥ “ कटकोऽस्त्री नितम्बोऽङ्गः ” इत्यमरः ॥

वर्गावुभौ देवमहीधराणां द्वारे पुरस्योद्धृतितापिधाने ।

समीयतुर्दूरविसर्पिषोषौ भिन्नैकसेतु पयसामिवौघौ ॥ ५३ ॥

वर्गाविति ॥ दूरविमर्षी दूरगामी घोषो ययोस्तौ देवाश्च महीधराश्च तेषां देवमहीधराणामुभौ वर्गावुद्धृतितापिधानेऽपनीतकवाटे पुरस्य द्वारे भिन्नौ दीर्घ ए-  
कसेतु याभ्यां तौ भिन्नैकसेतु पयसामिवौघौ प्रवाहाविव समीयतुः संगतौ ॥

हीमानभूभूमिधरो हरेण त्रैलोक्यबन्धेन कृतप्रणामः ।

पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरमावर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥ ५४ ॥

हीमानिति ॥ भूमिधरो हिमवान् । प्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् ॥ चातुर्वर्ण्यादि-  
त्वात्पञ्चप्रलयः ॥ तस्य बन्धेन नमस्कार्येण कृतप्रणामः सन् ॥ “ ऋत्विक्पतुष्य-  
न्धुरमातुलानां यवीयमाम् । प्रवयाः प्रथमं कुर्यान्प्रन्युन्धायार्थाभिवादनम् ” इति  
स्मरणात् ॥ हीमानभूत् । महदेवं प्रति स्वयमल्पत्वात्संकोचं प्रापेत्तर्ह्यः ॥ ननु वि-  
दितेश्वरर्षादह्नः स्वयं प्रागेव प्रणतस्य जामातुराचारमात्रस्वीकारे कः संकोच इति  
शङ्कां निरस्यति—पूर्वमिति ॥ हि यस्मान्म हिमवान्पूर्वं प्रागेव तस्येश्वरस्य  
महिम्ना मामर्घ्येन दूग्मत्यन्तमावर्जितं नाभिनमात्माशरो न विवेद । सत्यं स्वयं  
प्रणतत्वानुसंधानेन संकोचः । तदनुसंधानं त्वान्मुक्त्याभास्तीति भावः ॥

स प्रीतियोगादिकसन्मुखश्रीर्जामातुरग्रेसरतामुपेत्य ।

प्रावेशयन्सन्दिमृद्धमेतमागुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥

स इति ॥ प्रीतिर्योगान्मन्तोपमंबन्धादिकसन्मुखश्रीर्विकसन्ती मुखश्रीर्यस्य स  
तथोक्तः स हिमवान् । जायां मिमीने जानातीति जामातुर्वरस्य ॥ पृषोदरादि-  
त्वात्साधु ॥ “ जामाता दुहितुः पतिः ” इत्यमरः ॥ अग्रमगतां पुरंगार्गाम्बुपेक्षै-  
न देवमागुल्फं पादग्रान्धिर्यन्तं कीर्णानि पर्यस्तान्यापणमार्गेषु पण्यवीथिकामु पु-  
ष्पाणि यस्मिस्तदागुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ “ तद्गन्धी घृष्टके गुल्फौ ” इ-  
त्यमरः ॥ ऋद्धं ममृद्धं सन्दिमृद्धं नगरम् ॥ “ सन्दिमृद्धं नगरेऽगारे सन्दिरो यकराल-  
ये ” इति विश्वः ॥ प्रावेशयत् ॥

तस्मिन्मुहूर्ते पुरसुन्दरीणामीशानसंदर्शनलालसानाम् ।

प्राप्तादमालासु बभूवुरित्थं त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ५६

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्मुहूर्ते इरपुरप्रवेशसमय ईशानस्य संदर्शने लालसानां  
कोट्युपानास् ॥ “ लोलुपो लोलुभो लोलो लालसो लम्पटश्च सः ” इति वादवः ॥

दुस्तुन्दरीणां प्रासादमालास्त्रित्थं धक्ष्यमाणप्रकारेण तत्कान्यकार्याणि विमृष्टका-  
र्यान्मिराणि विवेष्टितानि व्यापाराः ॥ “ ननुमके भावे क्तः ” इति क्तः ॥ व-  
भूवुरासन ॥

तान्येवाह पद्मिनिः श्लोकेः—

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।

बहुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ५७ ॥

आलोकमार्गमिति ॥ आलोकमार्गं दर्शनपथम् । गवाक्षमिदं । सहसा  
व्रजन्त्या गच्छन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनां द्रुतगतिवशादुन्मुक्तबन्धनांऽतएव वान्तमाल्य  
उद्धीर्णमाल्यश्च यः स उद्वेष्टनवान्तमाल्यः करेण रुद्धो गृहीतः । अपि च केशपा-  
शः केशकलापः ॥ “ पाशः पञ्च हस्तश्च कलापार्थाः कचान्तपरे ” इत्यमरः ॥  
तावदालोकनमार्गमार्गमप्यन्ते यदुम् । बन्धनाप्यर्थः । न संभावितो न स्मृत एव ॥

प्रसाधिकालम्बितमध्रपादमाक्षिप्य काचिद्रवरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरा गवाक्षादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ५८ ॥

प्रसाधीति ॥ काचित्स्त्री ममाधिककालं कर्तव्यालम्बितं रजनार्थं धृतं द्रवरा-  
गमेवाद्दलक्तकमेव । अध्रमार्गं पादश्चाग्रपादः ॥ इति ममानाधिकरणममामः ॥  
“ इत्याग्राग्रदस्तादयो गुणगुणितेभिदाभिदाभ्याम् ” इति वामनः ॥ तमाक्षिप्याकृ-  
ष्योत्सृष्टलीलागतिरित्युक्तमन्तममना मत्या गवाक्षादलक्षपर्यन्तम् ॥ पदद्वयेन ॥  
पदवीमलक्तकाङ्क्षां लाभार्गमिच्छां चकार ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।

तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥

विलोचनमिति ॥ अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनमञ्जनेन संभाव्याल्लक्ष्य त-  
द्वञ्चितं तेनाञ्जनेन वञ्चितं वामनेत्रं यस्याः सा तथोक्ता मती । तथैव तैव रूपेण  
शलाकामञ्जनकृषिकां वहन्ती विभ्रती वातायनसंनिकर्षं गवाक्षमपीयं ययौ ॥  
दक्षिणग्रहणं संभ्रमादुन्मुक्तमयोदनार्थम् । “ मर्त्यं हि पूर्वं मनुष्या अञ्जने ” इति श्रुतेः ॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्ना न बबन्ध नीवीम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्याववलम्ब्य वासः ॥ ६० ॥

जालान्तरेति ॥ अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिर्नवाक्षपथप्रसारितदृष्टिः  
सती प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां त्रुटितां नीवीं वल्लग्न्यम् ॥ “ नीवीं परिपणे ब्र-

न्वीः स्त्रीणां जयजयासनि ” इति विन्धः ॥ न वयम् नावधत् । किंतु नार्थि  
प्रविष्टाभरणानां कञ्चनानां प्रभा यस्य तेन । प्रयैव नाधेरावरणमवदिति भावः ।  
इत्येन वासोऽवलम्ब्य धृत्वा तल्ली ॥

अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।

कस्याभिवासीद्रसना तदानीमद्भुष्टमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥

अर्धाचितेति ॥ सत्वरं संवगमुत्थितायाः कस्याभिदर्थमाचिता मणिभिर्गुम्फि-  
तार्धाचिता दुर्निमिते मंत्रमादुःखेन निमित्ते ॥ “दुमित्र प्रसेपणे” इति धातोः कर्ध-  
णि क्तः ॥ पदे पदे प्रतिपदम् ॥ वीष्मायां द्विर्भावः ॥ गलन्ती गलद्रत्ना सती रसना  
मेखला तदानीं तस्मिन्भवमरेऽद्भुष्टमूलेऽर्पितं लगितं सूत्रमेव शेषो यस्याः सासीह ॥

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।

विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ६२ ॥

तासामिति ॥ तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणांमासवगन्धो गर्भो येषां  
तैः । विलोलानि नेत्राण्येन भ्रमरा येषु तैर्गुर्व्याप्तान्तराऽल्लभावकाशा गवाक्षाः  
सहस्रपत्राभरणा इवासन् । कमलालंकृता एव स्थिता इत्यर्थः ॥

तावत्पताकाकुलमिन्दुमौलिरुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ।

प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वन्त्योत्सनाभिपेकद्विगुणयुतीनि ६३

तावदिति ॥ तावत्तस्मिन्भवमर इन्दुमौलिरीश्वरो दिवापि प्रासादशृङ्गाणि  
ज्योत्स्नाया अभिषेकेण स्वपनेन द्विगुणयुतीनि द्विरावृत्तकान्तीनि ॥ “गुणस्त्वा-  
वृत्तिश्चन्द्रादिज्येन्द्रियामुत्पत्तयुतुषु ” इति व्रजयन्ती ॥ कुर्वन्पताकाभिराकुलं व्या-  
कीर्णमुत्तोरणमुच्चनत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ॥

तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६४ ॥

तमिति ॥ एक एव दृश्यो दर्शनीयस्तमेकदृश्यं तयीश्वरं नयनैः पिबन्त्यः ।  
अवितृष्णया पश्यन्त्य इत्यर्थः ॥ “ताः शंकरं दृष्ट्वाभिरापिबन्त्यः” इति वा पाठः ॥  
नार्यो विषयान्तराणि ततोऽन्यान्विषयान् । शब्दादीनित्यर्थः । न जग्मुः ।

१ अर्धाचिता. २ लवीनि.

६१-६२ श्लोकयोर्मध्येऽयं श्लोको दृश्यः—

स्तनं वयन्त वनं विहाय विलोकनाय तरया व्रजन्ती ।

शंकरं नृपताभ्यां पदवीं स्तनभ्यां स्निपेच काचित्पद्मा गवाक्षम् ॥

न विदुरित्वर्थः । तथाहि । आलां नारीणां शोभेन्द्रियदृष्टिः शोभादिमदृष्टिः सर्वास्व-  
ना स्वस्वकास्त्वेन चक्षुःप्रविष्टेव । शोभादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ब्रह्माशक्तेश्च-  
क्षुरेव प्रविश्य कौतुकास्त्वयमप्येनमुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्वविषयाभिन्नमः  
किं न स्वादिति भावः ॥

अथ पौराणनावचनान्वाह -

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपर्णया पेलंवयापि तप्तम् ।

या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात्कृतार्था किमुतादृशस्याम्  
स्थान इति ॥ पेलंवया कोमलयाप्यपर्णया पार्वत्येनस्मै शिवायैतदर्थम् ॥ “अर्थेन  
सह नित्यमयासः सर्वलिङ्गता च” इति विशेष्यनिघ्नत्वम् ॥ दुश्चरं तपस्तप्तं स्थाने  
युक्तम् । कुतः । या नार्यस्येश्वरस्य दास्यं दासीत्वमपि लभेत सा कृतार्था स्यात् । या  
अह एव शय्या तायङ्गशय्या लभेत सा किमुत । कृतार्थेति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

परस्परं स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥  
परस्परं स्पृहेति ॥ स्पृहणीयशोभं सर्वराशास्वमानसौन्दर्यमिदं द्वन्द्वं मिथुनम् ॥  
“द्वन्द्वं रहस्य-” इति निपातः ॥ परस्परं नयोजयिष्यन्नेव योजयेद्यां प्रजानां  
पत्युर्विधातुरस्मिन्द्वये द्वन्द्वे रूपविधाने सौन्दर्यनिर्माणे यत्नः प्रयागो विफलोऽभ-  
विष्यद्भवेत् । एतदनु रूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः ॥ “लिकनिमित्ते लृङ्  
क्रियातिपर्चा” इति लृङ् ॥

न नूनमारूढरुपा शरीरमनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।

व्रीडावमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥६७॥

नेति ॥ आरूढरुपा प्रकटकोपेनानेन हरेण कुसुमायुधस्य कायस्य शरीरं न  
दग्धं नूनं किं तु कामोऽमुं देवमुदीक्ष्य दृष्ट्वा व्रीडान्सौन्दर्येण जितोऽस्मीति लज्जया  
स्वयमेव संन्यस्तदेहस्तदेह इति मन्ये । इत्युत्प्रेक्षा । न स्वयं न्यस्ताकृतेः कोपः  
संबन्धीति भावः ॥

काचित्काचिदाह—

अनेन संबन्धमुपेत्य विष्टया मनोरथप्रार्थितमोक्षरेण ।

सूर्यानिमालि शित्तिधारणोऽमुंश्चैस्तरं ब्रूयति शैलराजः ॥६८॥

अनेनेति ॥ हे आलि सखि ॥ “आलिः सखी वयस्या च” इत्यमरः ॥ शैलरा-

नो विमिश्रम् । दिङ्पेत्स्वानभ्येऽन्वयः । मनोरथैः प्रापितमवबुद्धम् । अविलासवि-  
कीकृतमित्यर्थः ॥ “मार्थना याज्यावरोधयोः” इत्यभिधानाद् ॥ मनेनेन्द्रेण  
संबन्धपेत्वावाप्य भित्तिधारणेनोच्चमुन्नतं मूर्धानमुन्नेस्तरमुन्नततरम् ॥ उच्चैरि-  
त्यव्ययान्तरपत्ययः ॥ मूर्ध्नो द्रव्यत्वाभासप्रत्ययान्तो निपातः । “किमेविक्रम्य-  
यथादाम्बद्रव्यप्रकर्षे” इत्यादिना द्रव्यप्रकर्षे तस्य विधानादिति ॥ वक्ष्यति धा-  
रयिष्यति ॥ बहतेर्लृट् ॥

इत्थौषधिप्रस्थविलासिनीनां शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ।

केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिं हिमालयस्यालयमाससाव ॥ ६९ ॥

इतीति ॥ त्रिनेत्रकथम्बकः ॥ त्रिनेत्रात्रिनयनशब्दयोः “श्रुत्वादिषु च” इ-  
ति णत्वाभावः ॥ इतीन्धमोषधिप्रस्थविलासिनीनां सर्वान्धनीः श्रोत्रमुखाः भव-  
णमधुराः कथा आलापाञ्छृण्वन्केयूरेण इदं शृण्वीकृता लाजानां मुष्टयो यस्मिन्तं स-  
योक्तम् । तत्रावकीर्णा आचारलाजा अन्तराल एवाङ्गदंशृण्वपपं पिप्यन्त इति  
पुरांश्चिजनसंबन्धातिशयोक्तः । हिमालयस्य हिमवत आलयं भवनमासमाद ॥

तत्रावतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्वनादीधितिमानिवोक्षणः ।

क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश ॥ ७० ॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमवदालयेऽच्युतेन विष्णुना दत्तहस्तो विनीर्णहस्तावलम्बः स-  
न । शरद्वनाच्छरण्येयान् । शरद्विशेषणान्मेयस्य शृभ्रन्वं गम्यते । दीधितिमा-  
न्मूर्धे इवोक्ष्णो हृत्पादवतीर्य कमलासनेन पूर्वमग्रे क्रान्तानि प्रविष्टान्यद्रिपतेः क-  
क्ष्यान्तराणि गेहप्रकोष्ठान्तराणि विवेश ॥ “कक्ष्या कच्छेदरथायां काक्ष्या गेहे  
प्रकोष्ठके” इति यादवः ॥

तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयश्च ।

गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छन्प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमार्थाः ॥ ७१ ॥

तमिति ॥ तमीश्वरमन्वगनुपदम् ॥ अन्वयमेतत् ॥ “अन्वगन्वत्समनुगेऽनुपदं  
क्षीयमन्वयम्” इत्यमरः ॥ इन्द्रप्रमुखा देवाश्च सप्तर्षयः पूर्वं येषां ते सप्तर्षिपूर्वाः ॥  
“न बहुव्रीहौ” इति सर्वनामज्ञापतिपेधः ॥ परमर्षयः मनकादिमहर्षयश्च ॥  
“सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः” इति तत्पुरुषः ॥ गणाः ममथाक्षोत्तमा-  
र्था महाप्रयोजनाः प्रशस्तं प्रकृतम् । अर्षोषमित्यर्थः । आरम्भ्यन् इत्यारम्भ उपा-  
यस्तमिव निर्यान्तव्यं हिमवन्मान्दिरमभ्यगच्छन् । प्राविशतिमित्यर्थः ॥

तत्रेश्वरो विष्टरभाग्यथावत्सरत्नमर्घ्यं मधुमक्ष गन्धम् ।

नवे दुकूले च नंगोपनीतं प्रत्यग्रहीत्सर्वममन्त्रवैर्जम् ॥७२॥

तत्रेति ॥ तत्र द्विमवदालय ईश्वरो विष्टरभाग्यमनगतः । उपाविष्ट इत्यर्थः । यथावयथाईम् । विधिर्वादनार्थः । सरन्नं रन्नमार्जनमर्घ्यमर्घ्यं जलम् । मधु सौद्रमाभ्यञ्जस्तीति मधुमन् । गर्व भवं गन्धम् । दाध च । मधुपर्कमित्यर्थः ॥ “ दाधमधुनी मर्षिर्धन्वाभः ” इत्याश्वलायनश्रुत्युक्तम् ॥ नवे दुकूले चेति सर्वं नंगोपनीतं द्विमवदानीतमर्घ्यादिकं मन्त्रान्वर्जयित्वा मन्त्रवर्जम् ॥ ततो नञ्समासः ॥ अमन्त्रवर्जम् । मन्त्राक्ष वर्जयित्वेत्यर्थः ॥ “ द्वितीयायां च ” इति णमुत्पत्य इत्याह न्यासकारः “ अनुदासं पदमेकवर्जम् ” इत्यत्र ॥ प्रत्यग्रहीन्सीकृतवान् ॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधक्षैः ।

बेलासमीपं स्फुटफेनराजिर्नैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥७३॥

दुकूलेति ॥ अथ दुकूलवासः । दुकूले वमान इत्यर्थः । स हरो विनीतैरनुदन्तैरवरोधेषु ये दक्षार्त्तरवरोधदक्षवैधूममीपं निन्ये नीतः । कथयिव । स्फुटा फेनानां राजिर्यस्य स उदकमस्यास्तीत्युदन्वान्ममृष्टः ॥ “ उदन्वानुदर्धो च ” इति निपातनात्माधुः ॥ नवैर्वाचोर्गार्दितश्चन्द्रपादैश्चन्द्राकरिणैर्बेलाममीपमिव ॥

तथा प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुः कुमुदः कुमार्या ।

प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥७४॥

तथेति ॥ आननं चन्द्र इव । उन्गुर्णमतममानः । प्रवृद्धाननचन्द्रस्य कान्तिर्यस्यास्तया तथोक्तया तथा कुमार्या शरदा लोक इव संसृज्यमानः संगच्छमानः शिवश्चक्षुषि कुमुदानीव तानि प्रफुल्लानि यस्य स तथोक्तः । चेतः सलिलमिव तन्ममज्ञं यस्य स तथोक्तः । प्रसन्नचेतःसलिलोऽभूत् । शरद्लोकयोगापि यथोचितं विशेषणानि योज्यानि ॥

तयोः समापत्तिषु कातराणि किञ्चिद्व्यवस्थापितसंहृतानि ।

ह्रीयन्त्रणां तत्क्षणमन्वधूवन्नन्योन्यलोलानि विलोचनानि ७५

तथोरिति ॥ तयोर्विधुवयोः समापत्तिषु यदृच्छया भंगतिषु कातराणि चाकृतानि ॥ “ अधीरे कातरं ” इत्यमरः ॥ द्रष्टुममर्थानीति भावः । किञ्चिदीपद्वयवस्थापितानि स्थिरीकृतानि पश्चात्संहृतानि निवर्तितानि चेति व्यवस्थापितसंहृतानि ॥ “ पूर्वकाल- ” इत्यादिना तत्पुरुषः ॥ अन्योन्यस्मिंल्लोलानि सत्पृष्ठानि ॥

१ नंगोपनीते. २ वन्ध्यम्. ३ दक्षैः. ४ सदाशम्. ५ विवृद्ध. ६ आनधिरे मुहूर्तम्; आनधिरे मनोशाम्.

“ कोकचलसहृण्ययोः ” इत्यमरः ॥ विलोचनानि दृष्टवस्तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे शीघ्र-  
न्वजां ह्रिया निमित्तेन संकोचमन्वभूवन् ॥

तस्याः करं शैलगुरुपनीतं जग्राह ताघाहुलिमष्टमूर्तिः ।

उमातनौ गूढतनोः स्मरस्य तच्छङ्किनः पूर्वमिव प्ररोहम् ॥ ७६

तस्या इति ॥ अष्टमूर्तिः शिवः । तस्मादीश्वराच्छङ्कत इति तच्छङ्किनः । त-  
द्भीतस्वेत्यर्थः । अतएवोपातनावुमाशरीरे गूढतनोर्गुप्तशरीरस्य स्मरस्य पूर्वं प्ररोहवि-  
व प्रथमाङ्कुरमिव स्थितं शैलगुरुपनीतं शैलगुरुणा हिमवतोपनीतं प्रापितम् । अथवा  
शैलगुरुणा हिमवत्पुरोधसोपनीतं ताम्राहुलि रक्ताहुलि तस्याः पार्वत्याः करं जग्राह ॥

रोमोद्गमः प्रादुरभूदुभायाः स्विन्नाहुलिः पुंगवकेतुरासीत् ।

वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ ७७ ॥

रोमोद्गम इति ॥ उभाया रोमोद्गमो रोमाश्चः प्रादुरभूत् । पुमान्मौः पुंगवो  
वृषभः ॥ “ गोरतादितल्लिक ” इति टच ॥ स केतुश्चक्रं यस्य स पुंगवकेतुः शिवः  
स्विन्नाहुलिरासीत् । अत्रोन्मेषते—पाणिसमागमेन पाण्योः संस्पर्शेन ॥ कर्षा ॥  
तयोर्वधूवरयोर्मनोभवस्य वृत्तिरवस्थितिः समं विभक्तेव । समीकृतेत्यर्थः ॥ प्राक्सि-  
द्धस्याप्यनुरागमाभ्यस्य संमतिं तत्कार्यदर्शनात्पाणिमंस्पर्शकृतत्वमुन्मेष्यते । ननु क-  
न्या तु प्रथमसंगमे स्विन्नकरचरणा भवति पुमास्तु रोमाश्चनो भवतीति वात्स्याय-  
नेन विपरीतमुक्तमिति चेन्न दोषः । एभिरेनयोर्भावं परीक्षेनेति वाक्यशेष एभि-  
रिति बहुवचनेन स्वदग्गेभावग्रहणस्य सकलमार्त्तिकोपलक्षणत्वावगमेनानियमा-  
वधारणात् । अतएव दधुवंक्षेप्त्वाभिधानास्वाक्तिविरोध इत्यपास्तम् । तदेतद्वधु-  
वंक्षमंजीविन्यां ( ७ । २२ ) मूल्यक्तमवोचम् । मार्त्तिकास्तु “ सप्तमप्रलयरोमाश्चः  
स्वेदो वैवर्ण्यवेषधुः । अश्रुवस्वर्यमिसृष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ” इति ॥

प्रपुक्तपाणिग्रहणं पवन्यहधूवरं पुष्यति कान्तिमध्याम् ।

सान्निध्ययोगादनयोस्तदानीं किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥ ७८

प्रपुक्तेति ॥ पयसात्कारणात्प्रयुक्तं पाणिग्रहणं यस्य तत्तथोक्तमप्यलौकि-  
कम् । वधूश्च वरश्च वधूवरम् ॥ समाहारे इन्द्रैकवद्भावः ॥ तदानीं पाणिग्रहणका-  
लेऽनयोर्रुमाशिवयोः सान्निध्ययोगात्संनिधिभावादध्यामुच्यमौ कान्तिं शोभां पुष्य-  
ति पुष्पाति तस्योभयस्योभामेहेश्वररूपस्य मिथुनस्य श्रीः किं कथ्यते । यत्प्रसादाह-



न्यस्य शोभाश्लेषस्तस्य शोभा किं बहु वक्तव्येति ॥ “विवाहसमये नौरीमिश्री वस्त्र-  
वरावस्तुपविशेताम् ” इत्यागमः ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कुशानोरुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे ।

मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ ७९ ॥

प्रदक्षिणेति ॥ तन्मिथुनमुदाचिष उक्षतज्वालस्य कुशानोः कर्मणः प्रदक्षिण-  
प्रक्रमणात्प्रदर्शनीकरणाच्चकासे । किमिव । मेरोरुपान्तेषु परिसरेषु वर्तमानमाव-  
र्तमानम् । मेरुं प्रदर्शनीकुर्वदित्यर्थः । अन्योन्येन संसक्तं संगतम् । मिथुनस्याप्ये-  
तद्विशेषणम् । जहश्च त्रियामा चार्हास्त्रियामं रात्रिदिर्वाभव ॥ मयादारे द्वन्द्वैकवद्भावः ॥

तौ दंपती त्रिः परिणीय वह्निमन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ ।

स कारयामास वधूं पुरोधास्तस्मिन्समिद्धार्चिषि लाजमोक्षम् ८०

ताविति ॥ स पुरस्तादेव दहनं विधत्त इति पुरोधाः पुरोहितोऽन्योन्यस्य सं-  
स्पर्शेन स्पर्शसुखेन निमीलिताक्षौ तौ जाया च पतिश्च दंपती ॥ कर्मभूतौ ॥ जाया-  
शब्दस्य दंपावो निपातितः ॥ वार्हि त्रिस्त्रिवारम् ॥ “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच ” इति  
सुच ॥ परिणीय परितो नीत्वा । प्रदर्शनीकार्येत्यर्थः ॥ नयतेद्विकर्मकाल्लक्ष्य । स-  
मिद्धार्चिषि दीप्तज्वाले तस्मिन्वह्नी वधूं लाजमोक्षं लाजविमर्गं कारयामास ॥ “ह-  
कोरन्यतरस्याम् ” इति विकल्पादधिकर्तुः कर्मत्वम् ॥

सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं गुरूपदेशाद्दहनं निनाय ।

कपोलसंसर्पिंशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ ८१ ॥

सेति ॥ सा वधुर्गुरोः पुरोचस उपदेशादिष्टः । घ्राणतर्पण इत्यर्थः । गन्धो  
यस्य ते लाजधूमाञ्जलि वदनं निनाय । कपोलसंसर्पिणी शिखा यस्य स तथोक्तः  
स धूमस्तस्या गीर्वा मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे । धूमस्य विसृमरत्वान्मुहूर्तग्रहणम् ॥

तदीषद्वाद्रारुणगण्डलेखमुच्छ्वाति कालाञ्जनरागमक्ष्णोः ।

वधूसुखं क्लान्तयत्वावतंसमाचारधूमग्रहणाद्बभूव ॥ ८२ ॥

तदिति ॥ तद्वधूसुखमाचारधूमग्रहणाच्चाचारमाप्तधूमत्वादीपदाद्रे त्विच्छे अक्षणे  
च गण्डलेखे गण्डल्लेखे यस्य तत्तथोक्तम् । अक्षणोरुच्छ्वात्युद्गच्छन्कालाञ्जनस्य  
रागोऽञ्जनं यस्य तत्तथोक्तम् । क्लान्तो यत्वावतंसो यत्वाङ्कुरकर्णपूरो यस्य तत्त-  
थाभूतं वभूव ॥ “ लाजाञ्जलिं विसृज्य धूमाग्रं जिघ्रेत् ” इति मयोनवृत्तिकारः ॥

वधूं द्विजः प्राह तवैष वस्ते वह्निर्विवाहं प्रति कर्मसाक्षी ।

शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥ ८३ ॥

वधूमिति ॥ अथ वधूं द्विजः पुरोधाः प्राह । किमिति । हे वस्ते । एष वह्निस्तव विवाहं प्रति । विवाहकर्मणीत्यर्थः । कर्मसाक्षी कर्मद्रष्टा । भर्त्रा शिवेन सह मुक्तविचारया निर्विचारया त्वया धर्मचर्या धर्माचरणं कार्या कर्तव्येति । अयं च राजापसाविवाहो द्रष्टव्यः । यथाहाश्वलायनः—“सह धर्मं चरेदिति राजापसे” इति ॥

आलोचनान्तं श्रवणे वितत्य पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्या ।

निदायकालोत्खणतापयेव माहेन्द्रमम्भः प्रथमं पृथिव्या ॥ ८४ ॥

आलोचनान्तमिति ॥ भवस्य पत्न्या भवान्या ॥ “इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्र—” इत्यादिना ङीष् । आनुगामश्च ॥ आलोचनान्तं नेत्रान्तपर्यन्तम् ॥ “आह मर्यादाभिर्विध्योः” इत्यव्ययीभाषः ॥ श्रवणे श्रोत्रे वितत्य विस्तार्ये तत्पूर्वोक्तं गुरोर्वाङ्मयवचनं “सह धर्मं चर” इति वाक्यं निदायकाले ग्रीष्मकाल उत्खणतापयोक्तृमन्तापया पृथिव्या प्रथममाद्यं माहेन्द्रं पार्जन्यमम्भ इव पीतम् । अत्रादरेण श्रुत्वावेत्यर्थः ॥

ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।

सा दृष्ट इत्याननमुन्नमय्य ह्रीस्तन्नकण्ठी कथमप्युवाच ॥ ८५ ॥

ध्रुवेणिति ॥ प्रियं दर्शनं यस्य ॥ कर्मभूतस्य ॥ तेन प्रियदर्शनेन ध्रुवेण शाश्वतेन भर्त्रा ध्रुवस्य नभश्चन्द्रोपस्य दर्शनाय ॥ “ध्रुवो भवेदे क्रीडं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु” इत्यमरः ॥ प्रयुज्यमाना दृश्यतां प्रति प्रेर्यमाणा ह्रीमन्नकण्ठी ह्रिया त्रीनस्तरा सा वधुः कथमप्याननमुन्नमय्य दृष्ट इत्युवाच ॥

इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।

प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजानां पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥ ८६ ॥

इत्थामिति ॥ इत्थमेनेन प्रकारेण ॥ “इदमस्थसुः” इति धमुप्रत्ययः ॥ विधिज्ञेन विवाहप्रयोगज्ञेन । शास्त्रज्ञेनेत्यर्थः । पुरोहितेन हेमवतेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ कृतविवाहकर्माणौ प्रजानां पितरौ तावुमामहेश्वरौ पद्मासनस्थाय पद्मासनोपविष्टाय पितृणां त्रिषु पितामहाय ब्रह्मणे ॥ “पितामहो विरिञ्चि स्नाचातस्य